

בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז אירופה בארץ ישראל

דורית יוסף, גיא מירון

המתישבים הראשונים, ובהם אנחנו, חיינו בליפטם או בלולים. מים הובאו בפחים על ידי הערבים. בישלו על פרימוס, התאורה היתה מנורת גז. הגיהוץ באמצעות פחמים. כל הקשיים האלה לא הפחיתו מחדוות הבנייה, והסתדרנו אִתָּם.¹

תיאור זה של ראשיתה של נהריה, כפי שזכרה חנה ירמיאס, אחת ממייסדות העיר, ממחיש את מקומה של הספרה הדומסטית בארץ ישראל כאתר של הבניית תרבות חדשה ואף כזירה של עשייה לאומית ציונית.

במאמר זה נעסוק בנשים עולות, יוצאות מרכז אירופה (מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כיה)² ונבחן את המשמעויות התרבותיות שנלוו לעשייה הדומסטית שלהן בארץ ישראל. נאיר סוגיות אלו בתולדות נשים ביישוב בעזרת המחקר הקיים על ההיסטוריה הדומסטית וההביטוס הבורגני של יהודי גרמניה בעידן האמנציפציה ובראשית תקופת השלטון הנאצי. נעסוק בתהליכי התעצבותו בקרב הנשים יוצאות מרכז אירופה ביישוב הארץ-ישראלי כמקרה מבחן לשאלת החיבור וההמשכיות שבין שתי החברות והתרבויות: חברת המוצא הבורגנית-גרמנית-יהודית, שההביטוס של העולים והעולות ממרכז אירופה עוצב בה במידה רבה סביב האמנציפציה וההשתלבות בחברה הסובבת, והחברה היישובית הארץ-ישראלית שעוצבה כחלק מקידום החזון הציוני.

הציונות, כמשמעותה במאמר זה, מתייחסת למובן רחב של שותפות בחזון הלאומי של הקמת בית לאומי יהודי וזיקה תרבותית למקום ולחברה בארץ ישראל כפי שאלו באו לידי ביטוי בחיי היום-יום הלכה למעשה.

* מחקר זה (מס' 505762) נתמך על ידי קרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה.
1 Hanna Jeremias, 'Urgrossmutter erzählt ihre Geschichte für ihren Nachwuchs und für alle, die mit ihr ein Stück Leben gelebt haben 1911-1999', Leo Baeck Institute Archive, New York, ME1298, pp. 29-30. אם לא צוין אחרת, כל הציטוטים הם ממקורות שנכתבו בגרמנית ובתרגום שלנו.
2 לשם הנוחיות ושטף הקריאה נתייחס להלן ל'גרמניה' בלבד גם אם הכוונה לאוסטריה ולצ'כיה.

רקע, מסגרת דיון ומקורות

את הסוגיות העולות במאמר נבחן משתי נקודות מבט ובעזרת שני סוגי מקורות. העיתונות היהודית והציונית בלשון הגרמנית – שיצאה לאור הן בגרמניה והן בארץ ישראל והיתה נגישה לעולות – תשמש מקור למסרים המפורשים והמובלעים שהופנו אל הקוראות בתחום הביתי. זיכרונות וכתבים אישיים (אגודוקומנטים) פרי עטן של הנשים העולות עצמן יסייעו לשחזור הפרקטיקות של חיי היום-יום בביתן, ואף יאפשרו מבט, על פי רוב מרומז, אל תודעתן העצמית של הנשים בסוגיה זו.

חקר חיי היום-יום, שהוא במידה רבה תת-תחום של ההיסטוריה החברתית, משמש זה מכבר להארת נקודות מבט חדשות הן בהיסטוריוגרפיה של יהודי גרמניה והן בתולדות היישוב. מבעד לעיסוק בפנים שונות של חיי היום-יום אפשר לבחון כיצד תרבות מוטמעת הלכה למעשה, לעמוד על יחסי הגומלין בין הפרט לחברה ובין תפיסות אידאולוגיות קולקטיביות לפרקטיקות המיושמות. תולדות חיי היום-יום, ובכלל זה חקר החיים הדומסטיים ותרבות הצריכה, משמשות גם ערוץ מרכזי לבחינתן של סוגיות מגדר. בהיסטוריוגרפיה של יהדות גרמניה בולטים מפעלי המחקר של מריון קפלן על תולדות חיי היום-יום של יהודי גרמניה בתקופת הקיסרות ובימי המשטר הנאצי.³ ההיסטוריוגרפיה של חיי היום-יום של יהודי גרמניה, שבמרכזה עמדו סוגיות האמנציפציה והאסימילציה, השתלבה בשיח המחקרי הרחב יותר על ההיסטוריה הדומסטית בגרמניה, שהעמיד במרכז את בחינת הקשר בין עיצוב דומסטיות ללאומיות הגרמנית.⁴

גם בחקר תולדות היישוב הארץ-ישראלי ניכרת בשנים האחרונות התעניינות גוברת בתולדות היום-יום וההיסטוריה הביתית. לענייננו רלוונטיים בעיקר מחקריהן של עפרה טנא, מיכל חכם ודפנה הירש, שעסקו בעיצוב המרחב הביתי בתקופת המנדט (ומובאים כאן בסדר הכרונולוגי של פרסומם). עפרה טנא עסקה בבית התל-אביבי האשכנזי כאתר שהובנתה בו התרבות ההגמונית האשכנזית של החברה הישראלית, כתרבות הראויה, והיתה ל'מובן מאליו' שעל פיו נמדדו ויימדדו יהודים בישראל בני כל המעמדות

3 מריון קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית*, מכון ליאו בק ירושלים ומרכז זלמן שזר, ירושלים 2012; הנ"ל (עורכת), *קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1945-1918*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2008; Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair – Jewish Life in Nazi Germany*, Oxford University Press, New York & Oxford 1998.

4 המחקרים המרכזיים בנושא זה ובעניין הזיהוי בין דומסטיקה ללאומיות הם של ננסי ריגן; היא התייחסה בעבודתה בהרחבה לממצאיה של קפלן: Nancy R. Reagin, 'The Imagined Hausfrau: National Identity, Domesticity, and Colonialism in Imperial Germany', *The Journal of Modern History*, 73.1 (2001), pp. 54-86; Idem, *Sweeping the German Nation, Domesticity and National Identity in Germany, 1870-1945*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2007.

והעדות.⁵ מיכל חכם התמקדה ברטוריקה של הבניית הבית הציוני העירוני בתקופת המנדט ואגב הפניית המבט לאישה הבורגנית ולמקומה ביצירתה של התרבות העברית וכן לכינונה של הלאומיות הציונית. גם חכם, כמו טנא, הפנתה את תשומת הלב לתהליך כינונו של מרחב ביתי ציוני כמטפורה למרחב הלאומי.⁶ דפנה הירש עסקה בפרויקט ההיגיינה הארץ-ישראלי והאירה את תפקידו בבניית תרבות היום-יום הציונית ובעיצובם של אדם וחברה בעלי זהות מודרנית, מערבית וחילונית.⁷

המחקרים המרכזיים שנכתבו עד שנות התשעים על אודות השתלבותם של עולי גרמניה ומרכז אירופה בארץ ישראל התמקדו בנושאים כמו השתלבות מקצועית, חברתית וכלכלית, ומיעטו להתייחס לספירה הפרטית בכלל ולעולמן של הנשים בפרט.⁸ במחקרים חדשים יותר נתנו החוקרים את דעתם לספירה הפרטית – לעולמן של נשים – ולעדשת הבוחן המגדרית, אך אלו מועטים במספרם.⁹ אמנם הירש וחכם היו ערות לזיקה שבין התרבות הביתית

5 עפרה טנא, 'הבתים הלבנים ימלאו' – חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2013.

6 מיכל חכם, 'הבית[אט]וס' – 'עשית בית' עירוני במולדת: שיח הדומסטיות הציוני בימי היישוב וראשית המדינה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012.

7 דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת ההיגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, מכון בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר ובאר שבע 2014. ראו גם מחקרים אחרים שעוסקים בנגזרות מסוימות של חיי היום-יום. רעות גרין חקרה משפחות במושבות עבריות בשנים 1882-1914 וביקשה לבדוק מה שאבה המשפחה מההוויה היהודית, מה זיקתה לתרבות הציונית וכיצד באה זו לידי ביטוי. רעות גרין, 'עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882-1914', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2012. ראו גם: אורית יעל, 'חסים פרטיים בעיניים ציבוריות: זוגיות בחברה העירונית היישובית בארץ ישראל והשתקפותה בשיח העיתונות העברית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013. טליה פפרמן בחנה את מערכת היחסים הביתית ואת היחס בין הפנים ובין החוץ בבתיים של נשים עירוניות יזמיות, אגב שימת דגש על ההיבט הכלכלי *Talia Pfefferman, 'Separate Spheres, Intertwined Spheres: Home, Work, and Family Among Jewish Women Business Owners in the Yishuv', Journal of Israeli History, 32.1 (2013), pp. 7-28.*

8 בין המחקרים המרכזיים העוסקים במבט כללי בעולים אלו ובהשתלבותם בארץ: מרים גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית', קתדרה, 12 (תשל"ט), עמ' 125-147; יואב גלבר, *מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990; Eva Beling, *Die gesellschaftliche Eingliederung der deutschen Einwanderer in Israel zwischen 1933-1945*, Europaeische Verlagsanstalt, Frankfurt 1967; Agnes Viest, *Identität und Integration*, Lang, Frankfurt 1977.

9 ראו: גיא מירון, *משם לכאן בגוף ראשון, זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל*, מרכז קנור והוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ה, עמ' 256-262 וביתר הרחבה: Guy Miron, 'From Bourgeois to German Jewish Women in Israel', *Nashim*, Germany to Palestine: Memoirs of German Jewish Women in Israel', (2009), pp. 116-140. דורית יוסף, 'אין לנו ברירה אלא לרצות את ארץ ישראל: הבניית זיכרון וסיפורי חיים של נשים עולות ממרכז-אירופה לארץ ישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2014; הנ"ל, 'מ"ימיות" לציוניות: אסטרטגיות נרטיביות

והלאומיות הגרמנית מזה ובין התרבות הביתית הארץ-ישראלית והלאומיות הציונית מזה,¹⁰ אך לבד מכך עדיין לא נערך מחקר שמחבר בין שני תחומי מחקר אלו. הנשים העומדות במרכזו של מאמר זה נולדו למעמד הביניים הבורגני העירוני המרכז-אירופי בין סוף המאה ה-19 לסוף העשור הראשון של המאה ה-20. הן עלו ארצה לפני מלחמת העולם השנייה, וגם בארץ הן היו חלק ממעמד הביניים, מהמגזר האזרחי. רובן ראו בעיסוק הביתי עניין מרכזי בזהותן, אם כי היו ביניהן נשים בעלות קריירה שאף התמקצעו בתחומי פעילות שנוגעים לסוגיות הנידונות במאמר, כגון עבודה סוציאלית וכלכלת בית. כמה מהן גרו לאחר העלייה ארצה בערים, ואחרות – בצורות התיישבות כפריות 'בורגניות' בצביון, שהוקמו לרוב במימון פרטי של העולים כחלק מהסכם ההעברה מגרמניה. נשים מקיבוצים, לעומת זאת, כמעט לא נכללו במאמר זה משום שלרוב הן חוו מציאות שונה לחלוטין.¹¹ נבהיר גם כי נשים אלו אינן משקפות את המכלול המגוון שהיה בקרב הנשים העולות ממרכז אירופה, הן במאפייניהן השונים והן בחייהן בארץ ישראל. יתר על כן, גם בתוך הקבוצה שנעסוק בה היה טווח רחב של גילים, ומגוון של נסיבות אישיות עמד ברקע לעלייתן ולקליטתן. ובכל זאת, לא במקרה בחרנו להתמקד בקבוצה זו. כפי שנראה להלן, לעשייה הדומסטית ולמשמעויות שניתנות לה נודע מקום מרכזי במיוחד בקרב נשים ממעמד הביניים שהיו בעלות משפחה, ולצד מגוון נסיבות אישיות אפשר לאפיין קווים משותפים לקבוצה הזאת בהקשר זה.

באמצעות כתיבה של נשים אלו נבקש להראות את נקודות הממשק בין העולם הביתי של הנשים היהודיות בגרמניה, ואת השינויים שחלו בו בתקופות המדוברות, ובין עולם זה בארץ ישראל. מלבד הארת הסוגיה המיוחדת שנעסוק בה, יסייע שילוב זה להמחיש את הפוטנציאל הקיים בחקר החברה הארץ-ישראלית המתהווה בתוך הקשר רחב יותר של המשכיות של חקר תולדות היהודים בארצות המוצא שלהם.

המחקרים העוסקים בעשייה הדומסטית הארץ-ישראלית התמקדו בדרך כלל במסרים שהופנו לכלל ציבור הנשים האזרחיות הארץ-ישראליות. מסרים אלו היו לרוב בשפה העברית, ולכן – בשל מגבלות שפה – ספק אם היו הנשים העולות מגרמניה חשופות להם; ואם אכן היו חשופות, מה היתה מידת החשיפה. מקורות מרכזיים שישמשו אותנו במאמר זה הם שני עיתונים בגרמנית שהיו בעלי ראיית עולם ציונית: *Jüdische Rundschau*.

בסיפורי חיים של נשים יהודיות-גרמניות בארץ ישראל, ישראל, 22 (אביב 2014), עמ' 111-132. Viola Rautenberg-Alianos, 'Alte und neue Rollen: Jüdische Hausfrauen zwischen Bürgerlichkeit, Zionismus und Existenzkampf', in: Anja Siegemund (ed.), *Deutsche und Zentraleuropäische Juden in Palästina/Israel*, Neofelis Verlag, Berlin 2016, pp. 202-212.

10 חכם, הביטהאוס, עמ' 96-98; הירש, באנו הנה, עמ' 31-70.

11 אמנם גם בקיבוצים אפשר למצוא בקרב העולים והעולות מגרמניה חיפוש אחר 'הבית' הפרטי, אבל שם הוא לא זוהה עם ציונות. אדרבה, הוא היה בבחינת קריאת תיגר על האידאולוגיה הקולקטיביסטית. ראו: אליעזר דומקה, 'בורגנים בחברה שיתופית: קליטת יוצאי גרמניה בחברה הקיבוצית (חבר הקבוצות והקיבוץ הארצי)', קתדרה, 119 (תשס"ו), עמ' 68-70, 88.

(להלן *JR*) אשר יצא לאור בברלין, והיה עיתונה של התאחדות ציוני גרמניה (*Zionistische Vereinigung für Deutschland*) ומקבילו בארץ ישראל – ה-*Mitteilungsblatt* (להלן *MB*), אשר יצא לאור על ידי התאחדות עולי גרמניה בארץ ישראל. שני עיתונים אלה, וגם ציבור הקוראים שלהם, היו נטועים בתרבות הבורגנית הגרמנית, ובהיותם כתובים בלשון הגרמנית היו נגישים לציבור העולים ממרכז אירופה הרבה יותר מהעיתונים העבריים. בו בזמן הם קידמו את סדר היום הציוני בארץ ישראל (על פי השקפת הציונות המרכז-אירופית). ה-*JR* מצד אחד וה-*MB* מצד אחר היו גורמים מקשרים בין ארץ ישראל ליהודי גרמניה ולעולים מגרמניה. הם ניסו לתאר לקוראיהם את מציאות החיים בארץ ישראל ושימשו עבורם כלי חשוב למידע ולהדרכה. בד בבד עם יסודות ההמשכיות ושמירת הלשון הגרמנית והתרבות הגרמנית, עמדה ביסוד פעילותם של עיתונים אלו גם השאיפה להטמיע את יוצאי גרמניה בתרבות הארץ-ישראלית הציונית המתהווה. כן נעזרנו בעיתונים יהודיים אחרים בשפה הגרמנית שיצאו לאור בגרמניה.

באמצעות כתבים אישיים שכתבו הנשים, בדרך כלל בערוב ימיהן, נבחן איך תפסו הנשים את המסרים שפורסמו בעיתונים ואיך הטמיעו אותם בחייהם. העיתונים מאפשרים לנו לראות את המסרים בזמן אמת, אם כי אין הם מייצגים את המציאות בחיי היום-יום דווקא, ואילו חיבורי הנשים מביאים לפנינו את סיפורו של היום-יום בדיעבד ומנקודת מבט אישית. סיפור זה הוא כמו בן מוטה, חלקי, סובייקטיבי ומושפע מאירועים מאוחרים. עם זאת, אין בכך כדי לשלול את תקפותם ההיסטורית של מקורות אלו, בייחוד משום שהם משקפים את תודעתן העצמית של הכותבות ואת פרשנותן למציאות הסובבת, ואינם מתיימרים לתאר את ההיסטוריה 'כפי שהייתה באמת'.¹²

במאמר נתמקד בזווית הנשית בלבד מאחר שבעולמה של הבורגנות היהודית-גרמנית – הן בארץ המוצא והן לאחר העלייה לארץ – נשים היו מופקדות כמעט בלעדית על מרחב הבית. הסוגיה העומדת במרכז מאמר זה היתה שולית בעיני בני התקופה – בראש ובראשונה בעיניהם של מעצבי דעת הקהל והשיח הציבורי (שהיו רובם ככולם גברים) – ומשום כך היצע המקורות הציבוריים שעמד לרשותנו לא היה רב. עניינים הנוגעים לנשים בכלל ושאלות הנוגעות למרחב הפרטי כפרט קיבלו תשומת לב שולית בלבד בעיתוני התקופה ובשיח הציבורי בני הזמן. יתרה מזאת, גם נשים יוצאות גרמניה שכתבו זיכרונות או אוטוביוגרפיות תייחסו לנושא זה אך מעט – הנרטיב המרכזי בסיפורי החיים שלהן נסב על חוויית ההגירה שלהן מגרמניה למולדת חדשה, ולא שונה מזה של הגברים. עם זאת, ההתנסויות שלהן, בהיותן נשים, היו שונות מאלו של הגברים, ובכתבתן ניכרים מאפיינים תרבותיים מגדריים שונים, ובהם גם כאלו הנוגעים לחיי יום-יום.¹³

12 גיא מירון, 'האוטוביוגרפיה כמקור להיסטוריה חברתית: יהודי גרמניה בארץ ישראל כמקרה מבחן', *היסטוריה*, 2 (תשנ"ח), עמ' 103, 117; Marion Kaplan, 'Weaving Women's Words', in: K Heinsohn und S Schüler-Springorum (eds.), *Deutsch-Jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, pp. 257, 271

13 Miron, 'From Bourgeois Germany', p. 134

אתגר זה של ההתמודדות עם מיעוט המקורות אינו ייחודי לחקר הנשים יוצאות גרמניה. מחקרים קודמים עמדו על מיעוט המקורות גם בנושא פרקטיקות היום-יום של נשים יוצאות תפוצות אחרות בארץ ישראל.¹⁴ בדרך כלל מדובר בעקרונות בית מהשורה שלא עסקו יום-יום בכתיבה, בוודאי לא של רעיונות או אידאולוגיות, אלא תיארו בלקונות את שגרת חיי היום-יום שלהן. כתיבה זו, שאפשר לאפינה כ'דיווחית' היתה נטועה בשיח התרבותי הבורגני ואפינה את סגנון הכתיבה האוטוביוגרפית המרכז-אירופית. סגנון זה היה על פי רוב ענייני, מאופק, התמקד במעשים ולא ברגשות והיתה בו רק מעט רפלקציה בנוגע לעבר.¹⁵ יתר על כן, כפי שציינה קפלן בהתייחס לזיכרונות הנשים היהודיות הגרמניות בתקופת הקיסרות בגרמניה, העשייה הביתית היתה בעיני הנשים 'מובנת מאליה' כל כך עד שלא חשבו כי הדורות הבאים ימצאו עניין בנושא זה.¹⁶ דווקא בשל היעדר הצגה ברורה של קשר או הצגה של קשר ברור בין העשייה הדומסטית לזהות הלאומית, במקרה הזה לציונות, ומשום שקשר כזה נתפס קשר זה כשגרת יום-יום מובנת מאליה – דווקא משום כך נודעת בעינינו חשיבות רבה לבחינה דקדקנית של המקורות שהגיעו לידינו בהקשרם ההיסטורי הרלוונטי.

עקרת הבית כתפקיד לאומי

העולות ממרכז אירופה באו מתרבות אשר קידשה את הביתיות וראתה בעשייה הביתית של הנשים עשייה לאומית אידאולוגית.¹⁷ עלייתה של החברה הבורגנית במדינות המערב במאה ה-19 היתה כרוכה בתהליך של הפרדה הולכת ומעמיקה בין הספרה הציבורית לספרה הפרטית; ולתהליך זה התלוותה הפרדה מגדרית נוקשה. ניהול משק הבית הובנה בתקופה זו בקרב מעמדות הביניים במדינות המערב (באירופה וכן בארצות הברית) כתפקיד 'נשי' מובהק, שדורש לימוד והתמקצעות ומקנה לתא המשפחתי יוקרה והכרה חברתית.¹⁸ בתוך

14 קושי זה אינו ייחודי לנשים העולות מגרמניה. ראו: טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 20; *הביטהאוס*, עמ' 98, 144; הירש, *באנו הנה*, עמ' 416-418. גם למחקר הדומסטי הארץ-ישראלי קושי זה אינו ייחודי. ראו למשל: Reagin, 'The Imagined Hausfrau', p. 58.

15 Miriam Gebhardt, *Das Familiengedächtnis: Erinnerung im deutsch-jüdischen Bürgertum 1890 bis 1932*, Steiner, Stuttgart 1999, p. 21

16 קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*, עמ' 69.

17 ראו לעיל הערה 4.

18 Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *For Her Own Good*, Anchor Books, Garden City 1979, pp. 142-164; Jürgen Kocka, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor and Bureaucracy in Modern Germany*, Berghahn Books, New York and Oxford 1999, p. 234. על שורשיו של תהליך זה בגרמניה עוד בתקופת הנאורות ראו: Marion W. Gray, *Productive Men, Reproductive Women: The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres During the German Enlightenment*, Berghahn Books, New York and Oxford 2000.

כך נודע למשפחה תפקיד מרכזי: היא הובנתה כמטרה בפני עצמה, מובדלת מהחוץ ואמורה לשמש מקלט ממנו, מובחנת מגדרית ונשלטת פטריארכלית. במשפחה הוקנו ערכי המעמד ושועתקו לדורות הבאים.¹⁹

במחקר מפורט על ההיסטוריה הדומסטית בגרמניה הראתה ננסי רייגן כיצד היתה העשייה הנשית הדומסטית בגרמניה לאחד מרכיבי הבנייתה של הזהות הלאומית הגרמנית בעידן הקיסרי.²⁰ לדברי רייגן, תהליך התגבשותה של הלאומיות הגרמנית בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 היה כרוך ב'המצאתה' של דמות עקרת הבית הבורגנית שהפרקטיקות היום-יומיות אשר עסקה בהן – כבישול, כביסה וניקיון – עוצבו כמאפיינים שמייחדים את האומה. בדרך אופיינית לעיצוב השיח הלאומי בן הזמן נוצרה קהילה לאומית נשית מדומיינת שפעלה בת בעת הן כגורם מאחד בין נשים מקבוצות וממעמדות שונים בגרמניה עצמה והן ככלי מבחין ומדיר מול ה'אחרים' (אפריקנים, פולנים, עמים כבושים, כל מי שהיה 'אחר'). עקרת הבית הגרמנייה נועדה, בראי השיח הציבורי בן הזמן, לנהל את הבית ניהול יעיל, חסכוני, הגייני, מקצועי, מסודר, על פי כללים ותכנית סדורים. במוקד פעילותה עמד דגש על ערכי המשמעת העצמית, המוסר, ההצלחה והחסכנות.²¹

כחלק מתהליך אימוצו של ההביטוס הבורגני בתהליך האמנציפציה, שהלכה למעשה התאפיין בקליטתם של מרבית היהודים במעמד הביניים הגרמני העירוני החדש, אימצו גם נשים יהודיות את פולחן הביתיות.²² קשה להעריך עד כמה היו הנשים היהודיות בגרמניה מודעות לזיהוי בין תפקידן הבורגני של הנשים ובין הלאומיות הגרמנית. מריון קפלן ציינה בהקשר זה שגברים נאחזו יותר מנשים בתרבות ובפוליטיקה, והיו 'גרמניים' יותר מהן, הן במידת מעורבותם הפוליטית והן בהזדהותם ובפטריוטיות שלהם.²³ מכל מקום, התפיסות הבסיסיות שעוצבו בגרמניה בדבר מהות תפקידה של עקרת הבית, בהקשר האישי והלאומי כאחד, הוטמעו גם בקרב הנשים.

פולחן הביתיות והקשר בינו ובין הזהות היהודית קיבל משמעות נוספת מאוחר יותר, בימי המשטר הנאצי. המציאות החדשה שהשתררה בעולמם של יהודי גרמניה בשנים אלו הביאה בין השאר לפנייה מחודשת של השיח הציבורי לערכי הבית והמשפחה.²⁴ המסרים

19 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה, עמ' 37.

20 Reagin, 'The Imagined Hausfrau', pp. 59-61

21 Reagin, *ibid.*, pp. 67-69; Idem, *Sweeping the German Nation*, pp. 22-29

22 קפלן, מגדר, מעמד, עמ' 47-48, 75-92; Paula Hyman, 'Gender and Immigrant Jewish Experience in the United States', in: Judith Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Wayne State University Press, Detroit 1998, p. 315; Reagin, *Sweeping*

23 *the German Nation*, p. 32. וראו כללית על אימוץ יהדות גרמניה את ההביטוס הבורגני כדרך

להשתלב בחברה הסובבת: שולמית וולקוב, *במעגל המכושף: יהודים, אנטישמנים וגרמנים אחרים*, עם

עובד, תל אביב 2002, עמ' 8, 67, 71.

24 Kaplan, *Between Dignity*, p. 65

Ibid., p. 51

והציפיות שהופנו לנשים היו כי מעמדן כעקרות בית מחייב, כי הוא חשוב עתה יותר מאשר בעבר. הן נקראו להתמודד, לפרנס את בני משפחתן, לתמוך בהם, לשמור על אוירה טובה בבית ולהיות מקור נחמה ותמיכה לילדים ולבן הזוג.²⁵ כך למשל במאמר הנושא את הכותרת 'משימות עקרות הבית בזמן הנוכחי' שכתבה סטפני פורשהימר ופורסם בביטאון ברית הנשים היהודיות *BJFB*²⁶ בשנת 1934:

המהפך רב־העצמה, שזיעזע את חיינו מיסודותיהם העמוקים ביותר, מציב גם בפני האישה משימות יום־יומיות חדשות. מילוי חובותיה, שהוצאו מסביבתה הישנה, מחייב עיצוב מחדש של ה'אני' שלה והתאמה לנסיבות וליחסים המשתנים. זה מוטל במידה רבה על עקרת הבית היהודייה, אשר היתה נטועה במיוחד במסורת ובעולמו הצר של ביתה. לתמורות המכריעות בתחום ההשפעה שלה, שנוגעות לקרבן ולוויתור עבודה ועבור המשפחה, מתלווה אחריות מוגברת לבית ולקהילה.²⁷

חותמם של ערכי היסוד והמאפיינים של ההביטוס הבורגני המרכז־אירופי ניכר גם בתנועה הציונית הגרמנית והמרכז־אירופית. ההתאחדות הציונית של גרמניה צמחה בתוך ההקשר התרבותי הבורגני הגרמני־יהודי.²⁸ היא לא ביקשה לשנות את ההסדרים המגדריים הביתיים ולא יצאה חוצץ נגד הבית המסורתי של הנשים.²⁹ גם תנועות הנוער היהודיות־ציוניות

25 Marion A. Kaplan, 'Jewish Women in Nazi Germany Before Emigration', in: Sibylle Quack (ed.), *Between Sorrow and Strength: Women Refugees of the Nazi Period*, Cambridge University Press, New York 1995, pp. 23-29; Kaplan, *Between Dignity*, pp. 54-55; Herbert Freedman, *The Jewish Press in the Third Reich*, Berg, Providence 1993, p. 153

26 ביטאון ברית הנשים היהודיות יצא לאור בברלין בשנים 1938-1924. *Blätter des Jüdischen Frauenbundes: Organ des Jüdischen Frauenbundes von Deutschland*

27 Stephanie Forscheimer, 'Hausfrauenaufgaben un dieser Zeit', *BJFB*, 6 (1934)

28 ההתאחדות הציונית של גרמניה נוסדה בשנת 1897, ובו בזמן קמו בסוף המאה ה־19 תנועות ציוניות גם באוסטריה ובצ'כיה. על תולדותיה ושורשיה הבורגניים ראו: ריכרד ליכטהיים, *תולדות הציונות בגרמניה*, הספרייה הציונית, ירושלים 1951, עמ' 9-11; ברוך בן־אברם, 'ציוני גרמניה בעלייה השלישית', בתוך: שמואל אטינגר (עורך), *אומה ותולדותיה*, ב: העת החדשה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 243; גיא מירון, 'ציונות ולאומיות יהודית בגרמניה - על הדרך המיוחדת בין מזרח למערב', בתוך: אלון גל (עורך), *הציונות לאיזוריה: היבטים גיאוגרפיים*, כרך ראשון: *אירופה המזרחית והמרכזית*, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תש"ע 2010, עמ' 284; Michael Berkowitz, *Western Jewry and the Zionist Project, 1914-1933*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. 196; Francis R. Nicosia, *Zionism and Anti-Semitism in Nazi Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 3-8

29 Michael Berkowitz, 'Transcending "Tzimmes and Sweetness": Recovering the History of Zionist Women in Central and Western Europe 1897-1933', in: Maurie Sacks (ed.), *Active Voices: Women in Jewish Culture*, University of Illinois Press, Urbana 1995, pp. 44-55; Berkowitz, *Western Jewry*, p. 197

דוגמת בלאו וייס (Blau Weiss) קראו לנשים להתמקד בתפקידיהן המסורתיות: זוגיות ואימהות, שנתפסה, בצד האחריות המשפחתית, כמשימה לאומית.³⁰ מרבית הנשים שנעסוק בהן להלן נחשפו לציונות עוד בגרמניה, בדגם המרכז-אירופי שלה. הן הגיעו לארץ ישראל בהיותן בוגרות, ופעמים רבות כבר בעלות משפחה. האידאולוגיה הסוציאליסטית הקולקטיבית, שרווחה בפלגים הציוניים בארץ ישראל, דיברה פחות אל לבן של נשים אלה, שרובן היו עירוניות, ודומה שמקצתן לא נחשפו אליה כלל. מרבית הנשים שנעסוק בהן גם לא היו נשות מקצוע או פעילות בציבוריות הארץ-ישראלית באופן שיאפשר להן לראות בעשייתן במרחב הציבורי פעילות ציונית. בשל הרקע הזה אפשר להניח כי הן קיבלו בחיוב את המסרים שהציגו את הפרקטיקות הביתיות השגרתיות ככאלו שמשרתות את האינטרס הלאומי הציוני וכי מסרים אלה סייעו להן לבסס – אפילו מבלי משים – את הרגשת שייכותן הלאומית הציונית. ואכן, בצד השמירה על מאפיינים של ההביטוס הבורגני הגרמני בקרב רבות מהנשים, התגבשה תחושת השייכות הלאומית הישראלית כנרטיב מרכזי בתודעתן (באופן כללי ולא דווקא בהקשר הדומסטי) – בין שתוך כדי תהליך הקליטה בארץ ובין שבמבט לאחור תוך כדי כתיבת זיכרונותיהן. משפט כגון 'אני לגמרי ישראלית וגם לא הייתי רוצה להיות בשום מקום אחר. אני רואה עצמי חיה רק בירושלים'³¹ אינו יוצא דופן. הדברים אמורים גם בנוגע לאותן הנשים שלא הצהירו כי הן ציוניות, ואף עזבו את הארץ בסופו של דבר. גם אלו הרגישו קשר ושייכות לארץ ישראל.³² הראייה בעשייה הביתית היום-יומית משמעות לאומית לא היתה זרה לחברה היישובית הארץ-ישראלית. כמו הדפוס האופייני לחברה הבורגנית באומות מערב אירופה, גם ביישוב היהודי הארץ-ישראלי עמדה המשפחה בבסיס עיצוב הסדר החברתי והלאומי.³³ ניהול משק הבית נתפס בקרב החוגים האזרחיים ככלי בשירות השיח הלאומי הציוני. תפיסה דומסטית לאומית זו הושפעה, כפי שציינו טנא, הירש וחכם, מהדגם הבורגני הגרמני, אשר יובא ארצה עם בואם של עולי גרמניה, תוך כדי הטמעת מוטיבים ממנו בתוך שיח הדומסטיות הציוני והתאמתו לפרקטיקות המקומיות. בבסיסו של דגם זה עמדו תפיסות מודרניות, רציונליות, של עיצוב אדם חדש. עקרונות הבית בארץ ישראל נדרשו לבצע את עבודות הבית

Stefanie Schüler-Springroum, *Die 'Mädelfrage', Jüdischer Almanach*, Leo Baeck 30
Institutes, 2006, pp. 46-47

מלה אל-עמי, ריאיון מ-8.9.1986, המדור לתיעוד בעל פה – המכון ליהדות זמננו על שם אברהם 31
הרמן בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, 40 (193), עמ' 40.

הרחבה על כך: יוסף, 'מ"יקיות" לציוניות'.

הירש, **באנו הנה**, עמ' 19; מרגלית שילה, 'נשים, מגדר ותולדות הישוב היהודי בארץ: הישגים 33
ויעדים', **קתדרה**, 150 (תשע"ד), עמ' 124. עוד על מקום המשפחה בחברה היישובית ראו: תמי רזי, "'ראויה המשפחה שיבנוה מחדש': תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט', בתוך: אייל כתבן ואחרים (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 21-56 (בעיקר עמ' 22-23, 33).

ביצוע מקצועי, מתוכנן, מדוד ויעיל, לשמור על סדר וניקיון, לצרוך תוצרת הארץ, לנהל תקציב אחראי ולהכין מזון בריא. אחריותן הצרה של הנשים – כמי שמופקדות על בריאות המשפחה ורווחתה – כלפי משפחתן קיבלה נופך לאומי ותורגמה לאחריות לאומה.³⁴ גישה זו הופצה וקודמה באמצעות ארגוני הנשים האזרחיים המרכזיים ויצו והדסה,³⁵ וגם באמצעות העיתונות.³⁶

בצד כל אלה יש גם לזכור כי עם כל הדמיון, התנאים והנסיבות היו שונים: חברת המוצא הגרמנית היתה מדינת לאום מבוססת זה מכבר, ואילו היישוב היהודי החדש בארץ ישראל היה בתהליך התהוות וגיבוש של חברה, תרבות ולאום. התפיסה הבורגנית בגרמניה – שיש להפריד את התפקידים והמרחבים – הובילה לכך שהמעשה הלאומי הנכון, המובן מאליו, בִּרְת המחדל במעמד הביניים העירוני שאליו השתייכו רובם המכריע של יהודי גרמניה, הוא להיות אישה ועקרת בית ראויה וטובה. בארץ ישראל לעומת זאת היה ריבוי של תפיסות אידאולוגיות בנוגע למהות התפקידים ה'נשיים', והמהות של עקרת בית כדמות לאומית לא היתה מקובלת על כל הזרמים ביישוב.³⁷

אמנם ב־*JR*, שהרבה לעסוק בדפוסי החיים של היהודים בגרמניה, לא היה מדור ייעודי שעסק בניהול משק הבית, אך הכותבים בו התייחסו לנושא במדורים האחרים, ובעיקר במוסף 'פלשתינה', שעסק במכלול נושאים אשר קשורים בארץ וסיפק הכוונה לאלו שהתעתדו לעלות ארצה. ה־*MB* הארץ־ישראלית, שפנה במובהק לציבור העולים, עסק כללית בחיים בארץ ישראל, ובין היתר התקיים בו בשנים 1936-1937 מדור ייעודי שעסק בניהול הבית ופנה לנשים העולות: 'עצות להחזקת הבית: עבור העולה החדשה עקרת הבית' *hauswirtschaftliche Ratschläge: für die neueingewanderte Hausfrau*. להלן: מדור הבית). את המדור ערכה ד"ר אֶרְנֵה מאייר (Erna Meyer), שהיתה מומחית נודעת לכלכלת בית. מדור הבית עסק בתזונה, בבישול ובמתכונים ובניקיון הבית וטיפוחו. כפי שנראה בהמשך הדברים, עקבותיו של הדגם הדומסטי הבורגני־גרמני ניכרו בו היטב. יתרה מזאת, הפנייה במדור הבית היתה במפורש לנשים בלבד, ובמדורים הכלליים, שהפנייה בהם היתה כביכול ניטרלית מבחינה מגדרית, עלה מכלול של התייחסויות והנחיות הנוגעות לחיי היום־יום, שברור היה כי הנמענות המרכזיות שלהן היו נשים. בדיונים אלו ניכרו היטב תפיסות מגדריות שמרניות, שנועדו לשמר את חלוקת התפקידים ואת המדרג בין גברים לנשים.

34 טנא, הבתים הלבנים, עמ' 131, 141; הירש, באנו הנה, עמ' 132, 141, 252; חכם, הביטהאוס, עמ' 31, 52, 98, 144.

35 ראו בתוך: הירש, באנו הנה, עמ' 130-171, וכן על התפתחותה של ויצו ראו: עפרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצו לחברה הישראלית, אוניברסיטת תל אביב, המכון למחקר חברתי, תל אביב 1978.

36 זה היה למשל הדגם שראו לנגד עיניהם אנשי מערכת העיתון האשה, שיצא לאור בשנים 1926-1929. ראו: טליה דיסקין, 'לא עיתון נשים "רגיל": דגם האישה האורחית בעקבות הירחון הארצישראלי "האשה" וסוכנותיו 1926-1929', ישראל, 18-19 (2011), עמ' 65-98.

37 חכם, הביטהאוס, עמ' 98, 144.

עד 1933 רווחה בין ציוני מרכז אירופה, במובלע ולעתים אף במפורש, התפיסה שארץ ישראל אינה בשלה לעליית המוניים מארצות המערב ותנאי החיים בה מתאימים רק למעטים שקיבלו הכשרה מקצועית והכנה אידאולוגית. התמורה שחלה בעקבות עליית המשטר הנאצי – הפיכתה של הציונות לתנועת המוניים יהודית בגרמניה והזינוק הגדול בהיקפי העלייה – אילצה את ההנהגה הציונית להכיר בכך שרבים מהעולים מגרמניה מגיעים לא מסיבות אידאולוגיות אלא בשל המצוקה.³⁸ בהקשר זה נציין כי לעולים מגרמניה, אולי להבדיל מעליות אחרות, היתה מעטפת תמיכה מוסדית וארגונית, הן מצד ההנהגה הציונית בגרמניה והן מצד התאחדות עולי גרמניה (שהורחבה לימים והיתה לארגון יוצאי מרכז אירופה) בארץ ישראל. גופים אלו, שברוב המקרים הגורמים הפעילים בהם היו בעצמם יוצאי גרמניה, קיבלו עליהם לסייע בתהליכי העלייה, ההתארגנות וההסתגלות ושימשו לא פעם מתווכים של המציאות החדשה עבור העולים.

העיתונים שפעלו בשמה של ההנהגה הציונית היו נאמנים לקו זה. הנחיותיהם בנוגע לחיים בארץ ישראל היו בראש ובראשונה פועל יוצא מתנאי החיים הפשוטים בארץ, הכרח המציאות, ובה בעת הם ניסו לחנך את המהגרים, להטמיע את הנרטיב החלוצי ו'להבהיר ליהודי גרמניה שאין כפלשתינה נוחות [...] [שמדובר] במשימה של בניית חיים יהודיים חדשים. הדרך לפלשתינה אינה הגירה אלא עלייה, יציאה מהגלות וחיים יהודיים'.³⁹ המהגרים האופייניים שראו הכותבים בעיתונים הציוניים הגרמניים לנגד עיניהם בשנות השלושים היו בעלי משפחה בורגנית, עירונית, ובה שני הורים ושני ילדים, שהיתה במצב כלכלי טוב ושנאלצה לעבור מהמערב המפותח למזרח הפרימיטיבי. בארץ ישראל התגוררה משפחה זו בערים או בכפרים (כאלו שהתבססו על קניין פרטי והוקמו על ידי עולי גרמניה), היתה חלק ממעמד הביניים (מהחוגים האזרחיים) ושאפה לשמור עד כמה שאפשר את דגמי החיים הבורגניים.

המרחב הביתי

במאי 1934 פרסמה העיתונאית והמחנכת היהודייה מטה זמסון בירחון היהודי הליברלי *Der Morgen* מאמר בכותרת 'החדר המרוהט'. זמסון ייחדה את מאמרה למעבר שנכפה בצוק העתים על יהודים רבים מדירות גדולות ומרווחות לדירות קטנות, או אף לחדרים מרוהטים, והתייחסה להשלכות של מעבר זה על האתוס הדומסטי של עקרת הבית היהודייה:

אם משפחות יהודיות רבות מוותרות כיום על דירותיהן כדי לשכור 'חדר מרוהט', עד הכרעה בדבר תחום עבודה חדשה, או אפילו לזמן בלתי מוגבל, המשמעות של זה

38 דניאל פרנקל, על פי תהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה 1933-1938, מאגנס ומכון ליאו בק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 68.

39 K.L., *Jüdische emigranten*, JR, 28.11.1933 (כך צוין במקרה זה שם הכותב. המקור בגרמנית).

חורגת הרבה מעבר זה לשינוי חיצוני. הוויתור הכרוך בכך על הרכוש שובר את דרך החשיבה וההרגשה, ואתה את הגרעין הפנימי שסביבו נארגת קליפת החיים החיצוניים. האישה והאם היהודייה, העסוקה לגמרי בחובות היום-יום הקשורות למשק הבית [...], נתקלת פתאום בריק חיצוני [...] חסר לה עתה שדה הפעילות שהיא מורגלת בו – דאגתה האהובה לעניינים הדומסטיים.⁴⁰

המרחב הפיזי המצטמצם בא בצד שינוי כולל באורח החיים. לדברי זמסון, כל מה שנחשב כללי נימוס וטעם טוב איבד את זוהרו; כלי המטבח היוקרתיים, מפת השולחן המרהיבה ועוד רבים ממאפייניו הייצוגיים של הבית שנבנה בעמל רב נמכרים בפרוטות. לקראת סיום המאמר, לאחר התיאור המפורט והניתוח הנוקב, פנתה זמסון בקריאה לנשים: 'למצוא דרכים חדשות אל הבית – בית שיחזיק יחד את המשפחה – לא על ידי חדרים ונוחיות אלא על ידי תוכן משותף וחזק בחיים'.⁴¹

קריאתה זו של זמסון היתה רק ביטוי אחד למגמה כללית יותר בעיתונות היהודיים ובליגת הנשים, אשר המריצו את הנשים היהודיות בגרמניה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי להתאים את עצמן למציאות החדשה ולדאוג שכל בני הבית יהיו מרוצים.⁴² נראה כי אפשר להצביע על הקבלות מעניינות בין קריאה זו לעיצובו מחדש של הביטוס נשי בשל תנאי החיים המצומצמים והצנועים יותר שנכפו על היהודים בגרמניה הנאצית ובין התייחסויות של העיתונות הגרמנית הציונית לתנאי החיים בארץ ישראל. כמו החיים במרחב הביתי, שלא פעם הלך והצטמצם בגרמניה הנאצית, גם המעבר לארץ (שבחלק ניכר מהמקרים בא לאחר תקופה מסוימת של חיים בימי המשטר הנאצי היה כרוך על פי רוב בהצטמצמות של המרחב הביתי והיה כרוך בויתור על מאפיינים רבים של התרבות החומרית הבורגנית. בשני המקרים מדובר על קריאה לשינוי בהביטוס הנוגע לחיי היום-יום (לבוש, מזון וריהוט), ובשל כך הוא קשה ביותר לשינוי.⁴³ בשני המקרים היה השינוי הנדרש בתנאי החיים הפיזיים ניכר ואף מאיים, וכדי לא ליצור שבר בזהות המעוגנת במקום (place identity) נדרש שינוי בתפיסות העמוקות יותר בהביטוס. אולם בגרמניה הובילו תנאי החיים המצומצמים לקריאה לנשים בלבד כי ישנו את תפיסת עולמן, ואילו בארץ הופנתה קריאה זו לכלל העולים, גברים ונשים כאחד, אולי משום שהשינוי הפיזי היה עמוק ומקיף יותר ונקשר במובהק לתפיסות פוליטיות אידאולוגיות ולהבניית חברה חדשה.⁴⁴ עוד הבדל בסיסי בין מציאות החיים בגרמניה הנאצית לזו הארץ-ישראלית בהקשר זה היה שבגרמניה התלוותה להצטמצמות המרחב הביתי גם הדרה מהמרחב

Meta Samson, 'Das möblierte Zimmer', *Der Morgen* (May 1934), p. 58 40

שם, עמ' 61. 41

Kaplan, *Between Sorrow*, p. 54 42

Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (trans. by 43

Richard Nice), Routledge, London 1986, p. 78

הציבורי, שהלך ונהיה מוגבל, ולעתים אף מסוכן עבור היהודים,⁴⁵ ואילו מציאות החיים בארץ ישראל הציעה לעולים מרחב ציבורי פתוח ונגיש. בגרמניה התחדדו מאוד הגבולות בין המרחב הפרטי למרחב ציבורי, ואילו בארץ ישראל הובילה מציאות החיים דווקא לטשטוש הגבולות בין השניים. כך למשל אפיית עוגות בתנור שהיה במאפייה, ששימשה גם מקום מפגש לנשים,⁴⁶ בתים פרטיים נשארו לא נעולים, נשים ביקרו לעתים קרובות את שכנותיהן, וקולות והחיים מבחוץ זלגו אל תוך הבית, שחלונותיו היו פתוחים.⁴⁷ באותה תקופה פורסם ב-*JR* מאמר ארוך בשם 'מכתב לעקריות הבית מפלשתינה', ובו סיפקה הכותבת – הגברת ורה רוזנבאום, שהגדירה עצמה '[מ]תל אביב ולונדון' – מידע ועצות רבים במכלול נושאים שקשורים בחיי היום-יום. ובין היתר:

תני דעתך על כך שתהיה לך רק דירה קטנה מאוד [ההדגשה במקור] ומעט מאוד עזרה במשק הבית [...] אל תביאי שטיחים גדולים. בכלל יש כאן רק מעט שטיחים. וגם לא וילונות כי כנגד השמש יש כאן 'תריסים' [Trissim – עברית במקור] [...] רהיטים עם כריות לגמרי אינם מתאימים. בייחוד ספות וכורסאות, ופוטלים כבדים. לרוב הם גם גדולים וכבדים מדי, וכך גם בנוגע למיטות עץ. נוהגים לישון כאן במיטות שעשויות ממתכת.⁴⁸

אולם כנראה לעולים לא היה קל לוותר על הרהיטים הבורגניים הכבדים (אחד מסמלי הסטטוס הבורגניים), שלא התאימו לדירות הקטנות ולאקלים החם. בשלהי 1933 נזף ה-*JR* בקוראיו על שלמרות כל המידע והמכתבים, רבים מוסיפים לשלוח מגרמניה לארץ את הרהיטים היקרים בליפטים ענקיים [במכולות], וכאן אינם מצליחים למצוא מקום לשים אותם ודרך לשמור עליהם.⁴⁹

הנשים נדרשו לנהל את משק הבית הארץ-ישראלי בתנאים פיזיים שהיו שונים בתכלית מאלה שהכירו בגרמניה. ויולה ראוטנברג-אליאנוב חקרה את עקרות הבית החיפאיות שעלו מגרמניה; לדבריה, לכאורה להיות עקרת בית פירושו היה גם בארץ ישראל בכלל ובחיפה בפרט – כמו בגרמניה – קניות, בישול, ניקיון, כביסה, חינוך ילדים וטיפול בזקנים

44 על הצירוף 'היות המעוגנת במקום' ראו: Harold M. Proshansky, Abbe K. Fabian & Robert Kaminoff, 'Place-identity: Physical World Socialization of the Self', *Journal of Environmental Psychology* 3 (1983), pp. 59-60.

45 לדיון על חויית המרחב של היהודים בגרמניה הנאצית ראו: Guy Miron, "Lately, Almost Constantly, Everything Seems Small to Me": The Lived Space of German Jews under the Nazi Regime', *Jewish Social Studies*, 20, 1 (Fall 2013), pp. 121-149.

Jeremias, 'Urgrossmutter erzählt', p. 12

47 Dr. Albert Bär, Haifa, 'Geräusche der Stadt Rundschau', 12.7.1935

48 Vera Rosenbaum, 'Hausfrauenbrief aus Palästina', *JR*, 3.11.1933

49 Steigenden Welle, 'Von usnesrem palästinensischen Korresponden', *JR*, 4.10.1933
ב-*JR* לא צוינו בדרך כלל את שמות הכתבים המדווחים דיווח שוטף מהארץ, אלא הם כונו 'כתבינו הפלשתינים', להבדיל ממאמרי דעה, ששם כן צוינו שמות הכותבים.

ובחולים שבמשפחה, אך בפועל בוצעה עבודת הבית בטכניקה שונה לגמרי. לרוב קשה יותר ולעתים בעזרת מכשירים מסוכנים וקשים לתפעול (דוגמת הפרימוס והפתילייה – אביזרי בישול מקומיים מפייחים שבלטו במטבח הארץ-ישראלי).⁵⁰

אביזרי המטבח הללו זכו להתייחסות מיוחדת בחיבורי הנשים. הם הוזכרו פעמים רבות אגב ציון תכונותיהם: הפיח, העשן, סכנת השרפה, התפעול המסובך, שימושיהם השונים לבישול ולכביסה. הם היו חלק מההוויה הראשונית, הפרימיטיבית, של משק הבית הארץ-ישראלי: 'לא היו ארון במטבח ולא מדפים. רק שולחן ופתילייה. כלי הבישול היו על הרצפה. למרות הצפיפות, לא היו לנו קשים והיינו באווירה טובה'.⁵¹ בדיעבד הם זוהו עם קשיי הקליטה, ואף קיבלו הילה של נוסטלגיה חלוצית: 'המקום המרכזי שהפרימוס תפס נשמע אולי מגוחך, אבל כשהיו אנשים מספרים על התחלתם בארץ, לפרימוס היה תפקיד נכבד'.⁵² דווקא ה-MB – שנהג להדריך את הנשים, בדרך כלל במדור הבית, כיצד לטפל במשק הבית הארץ-ישראלי – התעלם מפרימוס ומהפתילייה. כנגד זאת, היה לו תת-מדור שעסק בשימוש חסכוני בחשמל (חמש דקות חשמל; *5 minuten elektrizität*); נושא זה בוודאי לא היה זר לנשים העולות.

עקרונות ומשמעות בניהול הבית

בשל התנאים החדשים שהיו לעולות בארץ ישראל הן נאלצו ליישם ערכי חיסכון והתייעלות. זוהי דוגמה מובהקת לכך שערכים אשר עמדו בבסיס ההביטוס הבורגני שעיצב את עולמן של הנשים היהודיות בגרמניה בתנאים פיזיים שונים לחלוטין, ועל פי רוב בתוך ההקשר של תהליכי האמנציפציה וההשתלבות במעמד הביניים הגרמני,⁵³ הובאו למציאות הארץ-ישראלית, אשר תנאיה אז חייבו חיים בצמצום יחסי, עם התאמת הפרקטיקות למציאות השונה. בגרמניה היה לערכים אלו תפקיד בעיצוב דמותה של 'האישה הגרמנייה' בתוך התרבות הלאומית המתהווה וליצירת הבחנה (Distinction) בינה ובין נשים לא גרמניות, ואילו במציאות הארץ-ישראלית הם היו לחלק מהאידאולוגיה של בניית חברה חדשה, מערבית ומודרנית, ונועדו לבסס זהות לאומית מובדלת מהסביבה המזרחית ומהילידים המקומיים. הנרטיב החלוצי של הסתפקות במועט, שאפיין את התרבות החלוצית ממזרח אירופה, היה זר מעט למהגרים מגרמניה, ואילו העקרונות וההצדקות שעמדו בבסיסה של

Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen', p. 212 50

Jeremias, 'Urgrossmutter erzähl't, pp. 21-22 51

Anny Robert, *Herrlich ist's in Tel Aviv-aus der Wiener Perspektiv: Erinnerungen*, 52

Daniela Ellmayer, Miguel Herz-Kestranek, und Albert Lichtbau (eds.), Böhlau, Köln 2006, p. 97

Reagin, *Sweeping the German Nation*, p. 61 53

התנהלות יעילה וחסכונית לא היו זרים לנשים העולות. לא פעם היה להן תפקיד כפול, הן היו סוכנות המודרניזציה כלפי האוכלוסייה הקיימת, אך הן גם היו צריכות להתאים את עצמן לתנאים בארץ. מתח זה בין ההמשכיות לשינוי ניכר בהדרכה הזאת של מדור הבית ב־MB, בכותרת 'כמה אני צריכה לקנות':

שימוש בשאריות היה אחד הדברים עליהם שברה עקרת הבית באירופה את הראש, כאן לא צריך לעסוק בכך כי האקלים דורש שהקנייה תהיה בדיוק לפי הצרכים, בוודאי כאשר אין מקרר. לכן צריך לקנות בדיוק לפי הצריכה היומית. [בהמשך ההדרכה הובאה טבלה, ובה פירוט הצריכה היומית הדרושה של אבות המזון והמאכלים השונים].⁵⁴

במאמר שנשא את הכותרת 'רק מנה אחת ושבעים' יעץ מדור הבית לקוראות לעבור לבישול בסיר אחד משום שבתוך כל המשימות המוטלות על עקרת הבית בארץ ישראל כבר אי אפשר לדאוג לארוחה מורכבת.⁵⁵

מעניין לציין שקריאה כזו לפשטות בהגשת המזון נשמעה עוד בגרמניה הנאצית, אלא ששם הושמעו הדברים בלשון עדינה יותר. כך כתבה לוטה שונהיים במאמר שנשא את הכותרת 'בן הזוג במשק הבית' ופורסם ב־*Israelitish Familienblatt* בשנת 1938. במאמר זה פנתה הכותבת לגברים וביקשה מהם להושיט יד בעבודות הבית. לדבריה, בעלה הציע לה שנאכל לפחות שתי ארוחות ביום במטבח, כדי לחסוך ממני טרחה מיותרת של עריכת השולחן וגם שטיפת הכלים תהיה פחותה. הצעה כזו לא היתה באה לעולם ממני [...] אבל בדרך פשוטה זו נותר לי הרבה יותר זמן לילדים ולבעל עצמו'.⁵⁶

לעומת הטון המהוסס בפנייה לקוראים בגרמניה, הועלתה בארץ ישראל הקריאה לפשטות ולוויתור על גינוני טקס, כפי שראינו למעלה, בלשון ברורה יותר וללא התנצלות. שינויים אלו, דוגמת המעבר לארוחה בסיר אחד, היו פועל יוצא מהתנאים הפיזיים, כלי הבישול הפשוטים, חוסר בעזרה בבית לעומת מטלות רבות שהוטלו על הנשים, ירידה באפשרויות הכלכליות ועוד. אין להתעלם מכך כי בצד יבוא הערכים שעמדו בבסיס ההביטוס הגרמני, היה כאן – כמו מה שראינו בכל הנוגע לריהוט – שינוי בביטויים הפיזיים של ההביטוס הבורגני. אפשר לומר כי ויתור זה על סממנים בולטים של ההביטוס הבורגני נחוזה כ'נסיגה' לסטטוס נמוך יותר,⁵⁷ אולם בגרמניה ירידה זו

54 *MB*, 2 (August 1936) 'Wiefiel muss Ich einkaufen?' (במדור הבית בדרך כלל לא צוינו שמות הכותבים).

55 'Nur ein gang und doch satt', *MB*, 1 (November 1936)

56 Lotte Schönheim, 'Der Ehenann im Haushalt', *Israelitish Familienblatt*, 19.5.1938

57 בורדיה עסק במאפיינים השונים של הגשת המזון בקרב הבורגנות הצרפתית לעומת מעמד הפועלים הצרפתי. את הבורגנות מאפיינת טקסיות, מנות רבות, מורכבות, ניתנות לחלוקה ליחידות קטנות, מופרדות זו מזו, ואילו את מעמד הפועלים מתאפיין בהגשת מזון רב, בפשטות וללא הפרדה בין המנות. Bourdieu, *Distinction*, pp. 194-196.

בסטטוס נחשבה כורח המציאות, ואילו בארץ ישראל היא לא נקשרה לרדיפות השלטון. אדרבה, היא היתה הנורמה הנוהגת ואף תאמה את הערכים, ולפיכך הועלתה באופן ישיר ומובהק יותר.

ואכן, זיכרונות הנשים בהקשר זה מעלים כי בדיעבד נלוו לא פעם לחיים הפשוטים הילה וחדוות עשייה וראשוניות, שמזכירות את הנרטיב הציוני של הפרחת השממה. כך תיאר את ניהול משק הבית והחיים בתקופת יסוד הכפר אדית שטיינהרדט וגרטרוד גינצבורג, שתיהן עלו ארצה בשנת 1933 והיו ממייסדי הכפר רמות השבים (נוסד בשנת 1933):

זה נשמע קצת הרואי, אבל אנו לא כך חשבנו. אדרבה, פרנץ ואני היינו בני מזל לברוח מהתנאים הקודמים, המובנים והקשיחים; כך יכולנו להתחיל משהו חדש לחלוטין וראשוני.⁵⁸ לא היה קל, אבל מצב הרוח היה מרומם. והביצים הראשונות! והירק הראשון! והאפרוחים הראשונים!⁵⁹

נשים אחרות ראו בעשייה הפרטית (בבית) ובעשייה הציבורית מכלול אחד, שהיה משוקע כולו בחזון של הראשוניות והבנייה החלוצית.⁶⁰ דורה פרידמן (עלתה ארצה בשנת 1933 מראשוניות כפר שמריהו (נוסד כיישוב חקלאי בשנת 1937), סיפרה בזיכרונותיה:

באתי לארץ על מנת להתיישב ולבנות את הארץ [...] המקלחת הייתה בחוץ, יכולנו להשתמש בה רק בחושך. הבישול על הפרימוס לא הייתה [כך במקור] בעיה. יום העבודה שלי היה ארוך וקשה. היה צריך לטפל במשק בית לשישה אנשים. קמתי עם התרנגולות אבל לא הלכתי לישון איתן. בערבים הייתי צריכה לכבס ולגהץ ולעשות עוד הרבה דברים אחרים. שמחנו עם הכל שנוצר כאן בכפר ובארץ כולה.⁶¹

גם הכתיבה בגוף ראשון רבים שנקטה פרידמן – כמו נשים אחרות – מעצימה את הרגשת השותפות והשייכות, השתתפות במעשה הקולקטיבי של בניית הארץ ויצירתה.

אף שה-JR התבסס בדיווחיו מארץ ישראל על כתבים מקומיים, לא תמיד היו אלו ערים למציאות החיים של הנשים העולות בארץ ישראל. כך למשל משהביא לקוראיו הערכה משוערת של עלויות המחיה בארץ ישראל הוא ציין כמובן מאליו עלויות עוזרת במשק בית, לפעמים אפילו כזו שחייתה עם המשפחה, והמליץ לקוראים להיעזר בילדים או בנשים

58 Edith Steinhardt, *Ediths Erinnerungen – Mit dem kommen des Gedächtniss*, Un Published, Ramot-Hashavim 1985, pp. 44

59 גרטרוד גינצבורג, *זכרונות* (תרגמה מגרמנית תרצה [חוה] הימן), לא פורסם, רמות השבים (כתבה בשנים 1976, 1982), עמ' 71.

60 עירוב זה מאפיין כתבי נשים ציוניות. ראו למשל: מרגלית שילה, 'פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה', *קתדרה*, 118 (2006), עמ' 41-66.

61 דורה פרידמן, *זיכרונות*, כפר שמריהו. לא פורסם, ללא תאריך (משוער שנות השמונים), עמ' 6-8 (המקור בעברית).

תימניות, שהיו זולים מעוזרות בית מאוכלוסיות אחרות.⁶² עצה זו התבססה, חלקית לפחות, על תנאי החיים במרכז אירופה לפני עליית הנאצים לשלטון. אז אכן היתה העסקת עוזרת משק בית דבר שבשגרה; העוזרת ביצעה את מרבית המטלות במשק הבית של מעמד הביניים, ובוודאי את הקשות שבהן.⁶³ ורה רוזנבאום במאמרה הנזכר ב-*JR* היתה רגישה יותר לתנאים השונים בארץ ישראל בציינה לפני העולים הפוטנציאליים שיש רק מעט מאוד עזרה במשק הבית.⁶⁴

בהנחיות ההלו ניכרה התעלמות ממצואות החיים בארץ ישראל. אמנם היו בתים, בייחוד אלו שהיו אמידים, שהיה מקובל להעסיק בהם עוזרות בית (ואכן, פעמים רבות ילדות ונערות תימניות),⁶⁵ אך מרבית המשפחות העולות ממרכז אירופה סבלו מירידה במעמדן הכלכלי וברמת חייהן, הנשים לא יכלו להרשות לעצמן עזרה בבית (למעט בעבודת הכביסה, שהיתה ידנית וקשה במיוחד) – בוודאי לא באופן ובהיקף שהורגלו אליו בגרמניה. מלבד זה, רבות מהנשים נאלצו לצאת לעבודה מחוץ לבית למרות היותן בעלות משפחה.⁶⁶ מקצתן אף עבדו בעצמן כעוזרות בית (וגם בתחומים קרובים כבישול או טיפול בילדים). היו מי שזכרו זאת כמובן מאליו: 'אז זה היה מובן מאליו שכל העולות החדשות עובדות במשק בית, רק היום זו בושה'.⁶⁷

מנגד, רק מעט שבמעט מהן הזכירו עזרה שקיבלו הן במשק הבית שלהן, ונראה כי למרביתן אכן לא היתה עזרה בבית. גרדה לופט אולי שיקפה את מצבן של רבות מהעולות כאשר ציינה בזיכרונותיה עד כמה קשתה עליה הירידה ברמת החיים וניהול משק הבית בלי עזרה, שכן בגרמניה היה זה מובן מאליו שיש עוזרת, ואמה סירבה תמיד להניח לה לעבוד בבית.⁶⁸ נמצאנו למדים כי אמנם שינוי נסיבות היה כאן, אך שינוי ממשי בתפיסות לא היה. עם זאת, נדגיש שלופט היתה יוצאת דופן; לקריירה העיתונאית היה מקום נכבד בעיצוב זהותה וחייה, וסלידתה מכל הכרוך במשק הבית היתה מוצהרת וגלויה. אדית

Von usnesrem palästinensischen Korrespondenten, 'Wieviel kostet ein Haushalt in Palästina', *JR*, 28.4.1933

Reagin, *Sweeping the German Nation*, pp. 41, 47

Rosenbaum, 'Hausfrauenbrief aus Palästina', 47

בת-שבע מרגלית שטרן, "חברות למופת": יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1940)', *קתדרה*, 118 (ינואר 2006), עמ' 115-144. ראו גם: דבורה ברנשטיין, 'המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית', *מגמות*, ל (תשל"ה), עמ' 19-7.

גם ראוטנברג-אליאנוב מציינת תמונה דומה בנוגע לנשים החיפאיות שעלו מגרמניה, ראו: Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen', p. 203.

אידה שטרן, ריאיון מ-4.2.1987, המדור לתיעוד בעל פה – המכון ליהדות זמננו על שם אברהם הרמן בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, 49 (193), עמ' 23.

גרדה לופט, *שמונים שנה ועוד* (תרגמה מגרמנית מרים הרמן), עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 69. לימים, ולאחר שהתבססה לופט במקצועה כעיתונאית, היא העסיקה במשך שנים רבות עוזרת נאמנה, וזו גרה וישנה אצלה ו'דאגה לי לפני הלידה, וטיפלה אח"כ גם בתינוק' (שם, עמ' 109).

שטיינהרדט סיפרה בטון אפולוגי (ומיד לאחר שכתבה על החיים הפשוטים שהיא שמחה למצוא ברמות השבים): 'הזמן שהיתה לי בגרמניה עוזרת קבועה בלילה וביום חלף, אבל לגמרי בלי "נערה" [Mädchen מְדֶשֶׁן - נערה - כינוי מקובל בגרמניה לעוזרת בית צעירה] לא יכולתי להסדר'.⁶⁹ עם זאת, היא הסתפקה בהעסקת אחת מבנות ההכשרה הסמוכה לעבודות כביסה פעם בשבוע; וכאמור, דבר זה היה נפוץ מהעסקת עוזרת בית לעבודות שגרתיות של ניהול הבית.

הנורמה המקובלת של העסקת עוזרת בית השתנתה בו בזמן בגרמניה, שאז נכנסו לתוקפם חוקי גירנברג (15 בנובמבר 1935); אלה אסרו על היהודים להעסיק עוזרת בית ארית מתחת לגיל 45. כך נותרו רוב נשות מעמד הביניים היהודיות להישען על משאביהן העצמיים בניהול הבית.⁷⁰ לנוכח המצוקה עלתה על סדר היום הציבורי האפשרות של קבלת עזרה מבן הזוג.⁷¹ בארץ ישראל לעומת זאת לא הוזכרה האפשרות של עזרה מבן הזוג כלל, לא בעיתונים ולא מפני הנשים. אין באפשרותנו לדעת אם אכן לא היתה עזרה כזו בפועל או שמא רק לא כתבו עליה. בין כך ובין כך, שינוי מגדרי עמוק כנראה לא היה כאן, אך הצמצום שנדרש מהיהודים בגרמניה הכין את העולים אולי במידת-מה לחיים בארץ; וכך עולה גם מזיכרונותיה של פרידה הירש, שעלתה ארצה בשנת 1933 והתגוררה בחיפה. הירש יצרה בזיכרונותיה רצף נרטיבי מפורש בין הצמצומים שהיא נדרשה להם בשנות האינפלציה בגרמניה, בין החיים הצנועים יותר בארץ ישראל:

הוננו הצטמצם, התחלתי לחסוך [...] לקנות נבון [...] הכנתי ארוחות זולות ומזינות [...] בהידלברג למדתי לראשונה ב־1926 בעזרת מִפְרָה כיצד מכינים תקציב למשק בית גדול, ובישראל עד 1954 יכולתי להרשות לעצמי יותר; בכל חודש היינו מכינים יחד את התקציב [...] למרות זאת, לא הרגשתי באותן שנים קדושה מעונה, הייתי צעירה, מלאה חיים, ורגילה לעבוד מצעירותי.⁷²

ניקיון, בריאות והיגיינה

עוד פן מרכזי בהביטוס הבורגני המרכזי-אירופי, שהותאם לשיח הציוני ולמציאות הארץ-ישראלית נגע לתפיסות של ניקיון, היגיינה ובריאות. כמו הפרקטיקות של יעילות וחסכון, גם שיח ההיגיינה השתלב בלאומיות הדומסטית בגרמניה והתווה קווים לדמותה של

Steinhardt, *Ediths Erinnerungen*, p. 45 69

Kaplan, *Between Dignity*, p. 54 70

Schönheim, 'Der Ehenann im Haushalt'; Eduard Schrieber, 'Maenner Learnen Cochen'; *Frankfurter Israelitisches Gemeundenblatt*, 4.1.1936 71

Frieda Hirsch, 'Mein Weg von Karlsruhe über Heidelberg nach Haifa 1890-1965', Leo Baeck Institute Archive, New York, ME303, p. 92 72

עקרת הבית הגרמנית האידיאלית.⁷³ מלבד זה, עבור היהודים הגרמנים היה בית נקי ומבריק אחד מסימני הבילדונג⁷⁴ והשייכות למעמד הבורגני וכן הרחיק בינם ובין האוסט יודן,⁷⁵ שנחשבו מלוכלכים, ולפיכך נחשלים.⁷⁶ את תפיסת ההיגיינה במרכז אירופה ייבאו לארץ ישראל רופאים ועולים מגרמניה, והיא היתה כאן, כמו בגרמניה, חלק מבנייתה של תרבות היום-יום ועיצובם של אדם וחברה בעלי זהות חדשה, מודרנית, מערבית, חילונית ונבדלת מהסביבה.⁷⁷

מלבד המשמעות התרבותית היתה לתפיסה ההיגיינית המודרנית בארץ ישראל משמעות מעשית. מזג האוויר הוא אחד הקשיים הראשונים שמהגרים ניצבים בפניו.⁷⁸ במקרה שלנו, נלוו למזג האוויר החם תנאי היגיינה ירודים, מחלות טרופיות שהיו זרות לעולים ותזונה שונה. כל אלו הכבידו מאוד על העולים, והעיתונים עסקו בהם בהרחבה. במדור הבית פורסמו תדיר עצות בנושאים אלו, אולם הנושא היה חשוב מספיק כדי להוציאו מה'גטו' הנשי בעיתון. הגיליון של ה-*MB* מיוני 1935 יוחד לעצות לחיים היום-יומיים בקיץ בארץ ישראל כדי 'לאפשר לעולה להכיר את תנאי ההיגיינה והאקלים של ביתו החדש, להציע עצות'.⁷⁹ את הגיליון הדו-לשוני המיוחד (גרמנית ועברית) הפיקה התאחדות עולי גרמניה עם קופת חולים של ההסתדרות, והוא עסק בשלל נושאים: תזונה, לבוש, מניעת מחלות וטיפול בהן וכן טיפול בתינוקות וילדים. על כל אלו חלשה הדרישה לניקיון:

(לא מומלצת) אכילת גלידה ברחוב כי שם מתמזגים הגלידה, האבק ולכלוך הידיים למזיגה אחת. מיותר לגמרי הוא לשתות גזוז. מוטב שלא לאכול ולא לשתות כלל ברחוב.⁸⁰

לא נעדרה גם ביקורת על הציבור ו'אנשי התרבות', הנוהגים 'בהיסח הדעת וברשלנות של הרבים [...] ובזלזול כלפי צורכי הבריאות ומניעת המחלות'.⁸¹ האחריות, ובעיקר ככל הנוגע לילדים, הופנתה לנשים, שכן כפי שהסביר הכותב ד"ר כנוביץ' (רופא שמקצועו והמגדר שלו העניקו לו סמכות על פני הנשים), כאשר מדובר

73 Reagin, *Sweeping the German Nation*, pp. 47, 70, 74

74 המונח הגרמני 'בילדונג' (*Bildung*) משמעותו נוגעת לחינוך ולהשכלה. הבילדונג מתאפיין כהליך עיצובו של אדם מתוך הדגשה של תרבות גבוהה, השקפת עולם הומנית, ליברלית ואינדיבידואליסטית, בצד חינוך ודפוסי התנהגות נאורים. האתוס שייצג הבילדונג עמד ביסוד הבורגנות המרכז-אירופית, שאף כונתה לעתים בורגנות הבילדונג (*Bildungsbürgertum*).

75 'יהודי המזרח' – כך כונו יהודי מזרח אירופה בפי היהודים הגרמנים הוותיקים, ובכלל זה אלו מהם שהיגרו לאוסטריה ולגרמניה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

76 קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*, עמ' 81-83.

77 הירש, *באנו הנה*, עמ' 196-200, 407-408.

78 Anat Helman, 'European Jews in the Levant Heat: Climate and Culture in 1920s and 1930s', *Journal of Israeli History*, 22 (1) (2003), p. 72

79 *MB* 1 (יוני 1935) (מאמר מערכת – עברית).

80 ד"ר ביכובסקי וד"ר הלר, 'עקרונות ההזנה לעולה החדש', *MB* 1 (יוני 1935) (עברית).

81 'דלקת העניים החרפה בקיץ' (לא ברור מי הכותב), *MB* 1 (יוני 1935) (עברית).

בנושאים אלו האחריות היא כולה של האם, ועליה מוטל הנטל 'לטפל בתינוק הבריא והחולה בתנאים שהם - ביחוד אצל העולים - מהרבה בחינות גרועים מהקודמים'.⁸² באותה נשימה, האימהות תוארו כהיסטריות וחסרות כישורים מתאימים לגדל את הילדים:

האימהות שלנו, כשם שפחד ההצטננות שולט בהן, כן הן גם מפחדות שילדיהן יגווע ברעב. הצעקות והקטטות בענייני האכילה והשתייה ממרות את חיי המשפחה [...]. על פי רוב אין לאימהות ידיעות נכונות בעניין כמויות האוכל הנחוצות לילד ובעניין ההוספה במשקלן שיש להשיג.⁸³

מכיוון שכך הופנו האימהות להנחיות המומחים - רופאים או אחיות - והוזהרו שלא לשנות על דעת עצמן את הוראות הזנת הילד.⁸⁴ ולבסוף הובטח: 'כשתשתדל אמו של התינוק להתנהג לפי העיקרים האלה, תקבל עליה אמנם הרבה טורח ועמל אבל הפסדה יצא בשכרה. היא תרחיק מעצמה הרבה יגון ואנחה'.⁸⁵ דפוס זה זכה לכינוי 'המדיקליזציה של האימהות', ובו הועברה הסמכות על גידול הילדים מן הנשים עצמן אל הממסד המדעי הגברי, והוא אומץ על ידי הממסד הציוני-הארץ-ישראלי.⁸⁶

קרוב לוודאי כי 'כתבינו הפלשתינים' של ה-JR קראו את גיליון ה-MB מחודש יוני, אולי אף השתתפו בכתיבתו ובעריכתו (ואף חוו בעצמם את מוראות הקיץ). לכן אין פלא שזמן קצר מאוחר יותר פורסם ב-JR מאמר בנושא, שחלק ממנו הוא בבחינת תמצית של דברים שנדפסו ב-MB, ואפשר למצוא בו הד לטון הביקורתי כלפי יחסו של היישוב הארץ-ישראלי לכללים ולהנחיות שמצאנו בגיליון ה-MB. הציבור, כך נטען, נוטה להקל ראש לפעמים בהנחיות אלו, ורבים נזכרים בהן רק בעת מחלה.⁸⁷ ביקורת זו מרמזת על הפער בין ההביטוס הבורגני, שדרש היענות להוראות, ביחוד כאשר אלו ניתנו על ידי בעלי סמכות, ובין האווירה הרשמית פחות אשר היתה ביישוב, שהקשתה על הטמעת המלצותיהם של המומחים בציבור.⁸⁸ גם בהתנהלות הדומסטית בתוך הבית, כפי שציינה עפרה טנא, קשה לדעת אם אכן אימצו הנשים את כללי הניקיון הממוסדים - ואם כן, עד כמה - וכן איזו פרשנות העניקו לעבודות הבית.⁸⁹

82 ד"ר כנוביץ, 'הילד כשהוא בריא וכשהוא חולה', MB 1 (יוני 1935) (עברית).

83 ש.ם.

84 ש.ם.

85 ש.ם.

86 הירש, באנו הנה, עמ' 368-370.

87 Von usnesrem palästinenischen Korrespondenten, 'Krankheitsverhütung', JR, 12.7.1935

88 הירש, באנו הנה, עמ' 418.

89 טנא, הבתים הלבנים, עמ' 142.

תזונה

אחד התחומים שנדרש בהם שינוי עם ההגירה הוא הרגלי התזונה. כפי שציין בורדיה, טעמים הקשורים למזון חוזרים ללמידה בשלב הינקות הם העמידים ביותר בפני פגעי הזמן, גם כאשר העולם משתנה או מתמוטט, והם מעוררים גם את הנוסטלגיה החזקה ביותר.⁹⁰ בשל כך ובשל המשמעות הרגשית הרבות הנלוות למזון, הוא אחד מרכיבי התרבות שקשה ביותר לוותר עליהם, ומהגרים כאשר הם חווים קושי רב בשינוי התפריט.⁹¹ עם זאת, המזון עשוי לבטא געגוע לא רק למרחב שנעזב אלא גם אמצעי להשתלבות במרחב חדש, והוא אף יכול להיות ביטוי לשילוב בין הישן ובין החדש.⁹²

שינויים בתזונה היו בראש ובראשונה פועל יוצא מהתנאים הפיזיים ומתנאי הסביבה המשתנים בחייהן של הנשים מגרמניה. מקצת העולים מגרמניה חוו קשיים בשימור התפריט המוכר והמקובל עוד לפני העלייה ארצה, הן בשל חוק איסור השחיטה הכשרה מיום 21 באפריל 1933,⁹³ הן בשל קשיים כלכליים והן בשל צמצום העזרה בבית והעומס הנוסף שהוטל על הנשים. בשל היותן האחראיות לתזונת המשפחה, הן היו הנמענות בקריאה לשנות את סל המזון, לשים דגש רב יותר על דגים ועל מוצרים צמחיים ולהתאים את המזון לתנאים המשתנים.⁹⁴ ארגוני הנשים בגרמניה, ובראשם ליגת הנשים היהודיות, קיבלו עליהם להדריך את הנשים לבישול מודרני חסכוני ובריא יותר וקראו להן להתמקד במאכלים מן הצומח ולהמעיט בצריכת הבשר. גם העיתונים היהודיים נרתמו לנושא ופרסמו כתבות ומתכונים; ומוסדות יהודיים שונים קיימו הרצאות וקורסים לבישול חסכוני.⁹⁵

Bourdieu, *Distinction*, p. 79 90

Helman, 'European Jews in the Levant Heat', pp. 75-76 91

Hasia R. Diner, *Hungering for America: Italian, Irish, and Jewish Foodways in the Age of Migration*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2002, p. 9; Eva Jochnowitz, 'Foodscapes: The Culinary Landscapes of Russian-Jewish New-York', in: Julia Brauch et al. (eds.), *Jewish Topographies*, Ashgate Publishing, UK 2008, p. 295 ואחרים של המזון, כפי שבאו לידי ביטוי בחברה הארץ-ישראלית והישראלית ראו: אביעד קליינברג (עורך), *בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה*, כתר, ירושלים 2005.

93 על החוק, השלכותיו ומגוון דרכי התמודדות של הציבור היהודי בגרמניה עם המציאות שיצר ראו: יעקב בורוט, *הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי (1938-1933) והשתקפותה בעיתונות היהודית גרמנית*, העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, מקורות ומחקר, המרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים תשע"ז.

Kaplan, *Between Dignity*, pp. 54-55 94

Kaplan, *ibid.*, p. 24; Mark B. Cole, *Consumption Patterns of German-Jewry during the Years of Persecution*, Lecture held at the seminar for postdoctoral students of German and Central-European Jewish History, Leo Baeck Institute, February 2016 וראו גם בתוך: בורוט, *הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי והדוגמאות שם*.

אם כן, הצורך להתאים את הבישול ואת התזונה לנסיבות חדשות, ואף להצמצם, לא היה זר ליהודי גרמניה בבואם לארץ ישראל. אולם כפי שראינו בנושא עיצוב הבית, בגרמניה היה השינוי בתזונה תוצאה של כורח בלבד, ואילו בארץ הוא קושר גם עם עיצובה של החברה החדשה שהלכה והתגבשה. חיבור זה שבין מזון ללאומיות הוא חיבור נפוץ, ובייחוד, כפי שציינה אורית רוזין, בתקופות המעצבות של היווצרות לאום, הקשורות בהגירת המונים, שאז סוכני תרבות עסוקים בהבניית מטבח לאומי ורפרטואר תרבותי לאומי.⁹⁶ אולם כפי שעולה ממחקריהן של טנא והירש, המסרים הלאומיים הקושרים בין מזון לבניית הלאום הציוני בארצו היו עקיפים ושוליים. הם באו לידי ביטוי בהתמקדות בהיבטים הבריאותיים של צריכת המזון, בעידוד קניית תוצרת הארץ ובאמצעות אי-שימת דגש על שמירת כשרות או אף התעלמות ממנה.⁹⁷ גם כאן, כמו בגרמניה, המסר יועד לנשים, היו אלה חובתה ואחריותה של עקרת הבית לדאוג לתזונה בריאה למשפחתה, וכך – בעקיפין – היא היתה אחראית גם לטיפוח בריאות האומה.⁹⁸ כפי שציינה ענת הלמן, קשה להפריד בין ההצדקות השונות: השימוש במזון בריא היה חלק מהתפיסה המודרנית במערב, שהטביעה חותם על הציונות, המוצרים המקומיים נחשבו בריאים, והעידוד לשימוש בתוצרת הארץ ממילא היה מסע פרסום לאומי, כל אלו נכרכו זה בזה.⁹⁹

ה-*JR* לא עסק כלל במזון, ואילו ה-*MB* שם לו למטרה גם לסייע מעשית לעולים ופרסם מתכונים כמעט בכל טורי מדור הבית שלו. תזונה היתה כמובן אחד ההיבטים המרכזיים במדור הבית, ונראה שהעניין היה נעוץ גם בקו מנחה עמוק יותר: ב-*MB* ניתנה הדעת לעולם הנשים, לפי רוח הזמן. כמו המסרים הלאומיים הארץ-ישראלים שנלוו למזון במקומות אחרים, שהיו עקיפים, גם ב-*MB* היה ההקשר הלאומי הציוני שנלווה למזון עקיף. הושם דגש על התאמת הבישול לתנאי הארץ ולמוצריה, והקוראות הודרכו כיצד להשתמש בחומרי הגלם המקומיים ובכלים המצויים בארץ. לדוגמה, שימושים שונים בפרי הדר שסימל את

96 אורית רוזין, 'נשים קולטות נשים: תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, היסטוריה ותיאוריה', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל*, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2005, עמ' 660, Orit Rozin, 'Food, Identity, and Nation-building in Israel's Formative Years', *Israel Studies Forum*, Berghahn Journals, 2006.

97 טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 173-191, "Hummus is Best When it is Fresh and Made by Arabs": The Gourmetization of Hummus in Israel and the Return of the Repressed Arab', *American Ethnologist*, 38.4 (2011), p. 628. בשנות החמישים לעומת זאת הושפעה מדיניות הצנע והוכוונה מפורשות וישירות גם מהיבטים לאומיים ומן הרצון לכונן כאן חברה שוויונית, בין היתר באמצעות הכתבה לעולים של סל תזונה אחיד ושונה מזה שהורגלו לו. מדיניות זו של הממשלה נתקלה בהתנגדות בפועל של ארגוני הנשים ושל נשים ותיקות; אלה התריעו על תפיסה זו ותבעו לספק לעולים מזונות שהורגלו להם ודגלו בשיטה של שילוב מטבחים ויצירת דבר-מה חדש. ראו 71, Rozin, 'Food, Identity', p. 71.

98 טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 169-173.

99 Helman, 'European Jews in the Levant Heat', p. 79.

הארץ והיה מצוי בשפע או מתכונים לירקות כמו קישואים וחצילים, שלא היו מוכרים לנשים. עניינים של כשרות, לעומת זאת, לא הוזכרו – לא בעיתונים ולא בכתבי הנשים. אין בכך להעיד בהכרח שבפועל היה הבישול לא כשר, אבל גם לעצם היעדרו של הנושא מהשיח וגם מהזיכרונות נודעת משמעות. נראה כי במקרה זה ההיעדר מצביע דווקא על אימוץ מסר ציוני לאומי חילוני, ברוח עמדתה של טנא (בנוגע להיעדר השמירה על כשרות, שהיה נפוץ בקרב האוכלוסייה האשכנזית בתל אביב), שלפיה אפשר לשער כי משהומרה הזהות היהודית לזהות ציונית, היא לא נזקקה לפרקטיקות כדי להבדילה מהסביבה.¹⁰⁰ ביטוי מפורש וחריג לקשר שבין מזון ובין ציונות נמצא במאמר הביקורת על ספר הבישול של ויצו, 'איך מבשלים בארץ ישראל'. את הספר ערכו ד"ר ארנה מאייר, עורכת מדור הבית, ומילכה ספיר, וויצו הוציאה אותו לאור בשנת 1936. אף שהספר נכתב באנגלית, בעברית ובגרמנית, הוא פנה בעיקר לעולות מגרמניה. מאפייניה וצרכיה של עקרת הבית מהמעמד הבינוני עמדו לנגד עיניה של ד"ר מאייר (גם היא עלתה מגרמניה). בו בזמן היה הספר נטוע לגמרי בסדר היום הציוני הדומיננטי. בעיני מאייר, עקרות הבית היו קבוצה אחת, הבישול היה מטבח אחד, והמטרה – אחת: ויתור על הבישול הגלותי ויצירת מטבח ארץ-ישראלי אחיד. ברוח זו היא ביקשה לחנך את עקרות הבית באמצעות ספרה.¹⁰¹ ה־MB ערך מסע יחסי ציבור לקידום הספר, הן בפרסומו והן במאמר הביקורת שנשא את שם הספר – *Wie kocht man in Erez Israel*. אמנם הספר יועד לנשים, אך את מאמר הביקורת כתב רופא, גבר, ד"ר תאודור, והוא ביסס במפורש את סמכותו בנושא על היותו רופא וגבר נשוי:

קראתי [את הספר] פעמיים, חויתי אותו כ'שירה' לאומית, לא כמו הגברות קצרות הראות שמבשלות ביד ימין וקוראות ביד שמאל. הרופא והבעל [הרמז לשני כובעיו של הכותב] שניהם היו מרוצים מהספר.¹⁰²

במאמר הארוך חיבר הכותב בין המהפכה הציונית ובין הבישול:

המהפכה שהעם היהודי עובר כעת – אי אפשר להפחית מחשיבותה. היא חברתית ובה בעת גם לאומית. והיא גם מהפכה בבישול היהודי. לא רק משום שהשיקסה נעלמה [הכוונה להיעדרותה של עוזרת הבית הלא יהודייה] אלא גם בגלל האקלים החדש, אפשרויות הפרנסה החדשות ואתרי המגורים החדשים. [...] זהו מפנה בזמנים, וכאן בא כמודע ספר הבישול החדש! מאתיים ושמונה מתכונים.¹⁰³

100 טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 191-192.

101 Viola Rautenberg-Alianov, 'Schlagsahne oder Shemen-Öl? Deutsch-jüdische Hausfrauen und ihre Küche in Palästina 1936-1940', in: Jose Bruner (ed.), *Deutsch(s) in Palästina und Israel: Alltag, Kultur, Politik*, Tel Aviv Year Book of German History, Tel Aviv University, Tel Aviv 2013, p. 86

102 Theodor Zlocjsti, 'Wie kocht man in Erez Israel', *MB*, 2.12.1936

103 שם.

ויולה ראוטנברג-אליאנוב ציינה במאמרה על אודות תרבות הבישול של הנשים העולות מגרמניה כי המטבח היה עבורן הן אתר של געגוע והן אתר של שינוי.¹⁰⁴ ראוטנברג-אליאנוב נסמכה על שני מקורות בבחינת 'מסרים', ספר הבישול של ויצו, שהיה נטוע בסדר היום הציוני, ולקסיקון הבית אשר הוציאה לאור הוצאת זהבי-גולדשטיין בשנת 1940 ואשר נשען על מסורות הבישול וניהול הבית הגרמניות בורגניות.¹⁰⁵ המקורות שלפנינו מצביעים על תמונה דומה גם בהיבט של היישום, שמירה על המטבח המוכר; יש בתמונה זו משום היאחזות בעולם שהיה, בצד פתיחות לחדש. הדגימה זאת יפה פרידה הירש; כך היא סיפרה: 'משק הבית ב"אוריינט" הרי כל כך שונה. המוטו שלנו היה לנסות הכול פעם אחת, ובכן ניסינו מאכלים חדשים'.¹⁰⁶ עוד היא סיפרה כי היא ושתי אחיותיה, שגם הן עלו ארצה, חלקו מתכונים חדשים לחצילים וקישואים. באותה נשימה היא הוסיפה כי גם אפו את העוגות המופרות מגרמניה.

עוז אלמוג הציג את השמירה על המטבח המזרח-אירופי, אשר אפיינה את התפריט הטיפוסי של משפחה יהודית עירונית בתקופת היישוב, כסימן לקשיי ההתאקלמות של המהגרים האשכנזים.¹⁰⁷ גם ענת הלמן ציינה כי המהגרים האירופים לא מיהרו לשנות את הרגליהם וכי למרות הקריאה לצרוך מזון בריא שהדגש בו הוא על מאכלים מן הצומח, שהיה זול וגם התאים לתנאי האקלים, מרבית המשפחות לא מיהרו לשנות את תזונתן.¹⁰⁸ מהמקורות שבידינו עולה כי בדרך כלל השמירה ברמה כזו או אחרת על המטבח המוכר לא בהכרח הצביעה על קשיי התאקלמות. היא היתה אמצעי לשמירת קשר עם העולם שנעזב ועם המשפחה. כך למשל, הלנה רוזנברג מקיבוץ שדה אליהו ביקשה מאמה כי תשלח לה את המתכונים שלה לריבות, למרמלדה ולגלידה.¹⁰⁹ השמירה על המטבח המוכר היתה גם ביטוי לשמירה על הזהות האתנית מול קבוצות אתניות אחרות בארץ ישראל.¹¹⁰ כאשר נשאלה הרטה וולף מחיפה (עלתה בשנת 1934), אם תהיה מוכנה לקבל דייר משנה רוסי היא ענתה: 'עניתי לה בגלוי שלמרות העברית השוטפת שלי, הרי אני יקה, והוא רוסי לגמרי, והאוכל היקי שלי אולי לא יטעם לו'.¹¹¹ אפילו הבדלים אתניים דקים יותר – בין יהודים גרמנים ובין יהודים צ'כים, כולם מאותו מרחב תרבותי דובר גרמנית – באו לידי

Rautenberg-Alianov, 'Schlagsahne oder Shemen-Öl?', p. 95 104

Pirsum Sahavi, *Das Haushaltslexikon für Erez Israel. Wegweiser durch 105 Haushaltsführung, Gesundheitspflege, Erziehung und alle anderen Gebiete des häuslichen Lebens*, Tel Aviv 1940

Hirsch, 'Mein Weg', p. 152 106

עוז אלמוג, 'מסלט ירקות ולבניה להמבורגר וסושי: הקוקה-קולוניזציה של ישראל', מקום למחשבה 107 (1998), עמ' 9.

Helman, 'European Jews in the Levant Heat', pp. 75-77 108

רוזנברג, מכתב להוריה, 28.10.1939. 109

טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 176; 10, Diner, *Hungering for America*, p. 110 110

וולף, מכתב לבתה חנה, 8.3.1948. 111

ביטוי במזון. רוזה אפשטיין, שעלתה ארצה עוד בשנת 1920, כתבה בזיכרונותיה על תקופת היותה מבשלת, בשנותיה הראשונות של קבוצת חפציבה, שהיא היתה חברה בה: 'מכיוון שהיינו צ'כים וגרמנים, כל אחד אהב את האוכל שהכיר. אם המבשלת היתה גרמנייה, היה פודינג, שהצ'כים לא רצו אותו, ואם המבשלת היתה צ'כית, הגרמנים התלוננו על הקניידל, אבל את עוגות הלקח כולם אכלו ברצון'.¹¹²

בצד בידול אתני זה, הבישול הארץ-ישראלי וההתנסויות החדשות שנדרשו מהנשים היו גם חוויה קולקטיבית ודרך ליצור הרגשת שותפות בקרב נשים בעשייה היישובית-הציונית (כמו זהות עקרת הבית הגרמנית האידאלית שתיארה ריגן), שבה נכרכו יחד האירועים הפרטיים והאירועים הציבוריים. דורה פרידמן מכפר שמריהו סיפרה על תקופת המחסור של מלחמת השחרור: 'אנו בעלות הבית המצאנו כל מיני מאכלים חדשים, ומיד באותה נשימה הוסיפה: 'בסודיות הצלחנו לבנות את דרך בורמה'.¹¹³

מסורות יהודיות-משפחתיות

השתיקה בכל הנוגע לכשרות, שהזכרנו למעלה, היא בבחינת ביטוי אחד להתעלמות רחבה יותר מפרקטיקות דתיות ביתיות. התעלמות זו מעניינת בייחוד בשל תפקידן החשוב של מסורות דתיות משפחתיות אלו כמסמנות מרכזיות של הזהות הבורגנית-יהודית במרכז אירופה הן כרכיב מכונן זהות (פנימה) והן כרכיב מבדיל מול החברה שאינה יהודית. מסורות אלו נסבו בעיקר על חגי ישראל ונשענו על המשפחה כמסגרת חברתית שמעניקה כוח.¹¹⁴ שומרות הסף של דת ביתית זו שנשזרה בחיי היום-יום היו הנשים. הן פעלו במציאות מורכבת, שנשבו בה רוחות חדשות של חילון, אם כי המשפחה נותרה מוקד מרכזי לביטוי רגש ומחויבות יהודיים.¹¹⁵

Rosa Epstein, 'Erinnerungen: Kwuzza Hefzi-ba baGalil', Leo Baeck Institute Archive 112 230, Jerusalem, p. 11

113 פרידמן, זכרונות, עמ' 9.

114 וולקוב, במעגל המכושף, עמ' 181, 184, 189; גיא מירון, 'במבט לאחור מארץ הקודש: יהדות ודפוסי זיכרון יהודיים בזיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל', זמנים, 82 (2003), עמ' 75; קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה, עמ' 151; Marion A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany: The Campaigns of The Jüdischer Frauenbund 1904-1938*, Greenwood Publishing Group, Westport, CT and London 1979, pp. 5-6, 52. ראו גם הרחבה ופירוט על הפרקטיקה הדתית בגרמניה הן לפני 1933 והן לאחר מכן, בתוך: בורוט, הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי.

115 פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה ויצוגה בעת החדשה (תרגמה מאנגלית טל אילן), מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1995, עמ' 29; קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה, עמ' 141-142; Maria Baader, *Gender, Judaism and Bourgeois Culture in Germany 1800-1870*, Indiana University Press, Bloomington 2006, pp. 212, 216.

בתקופת השלטון הנאצי היתה מגמה לחזק מסורת יהודית ביתית זו, כחלק מן הקריאה לחיזוק ערכי המשפחה ולשיבה הביתה.¹¹⁶ כך לדוגמה כתבה ד"ר מרתה ורטהיימר ביום 12 בדצמבר 1933 מאמר ב-*BJFB* על 'החגים הביתיים', ובו ציינה את המשפחתיות המאפיינת את חגי ישראל, שכולם – להוציא את יום כיפור – נסבים על השולחן המשפחתי, את חשיבותם הגוברת בחודשים האחרונים דווקא ואת משמעותם המיוחדת עבור הנשים היהודיות. הן אלו שמכינות את החגים, והבעלים מנהלים אותם. זהו, על פי הכותבת, 'תפקידה היפה של האישה בנוגע לחגים: להביא אותם לאחריהם'.¹¹⁷ ואכן, צביונה היהודי של המשפחה נזכר ותועד בהרחבה, ולרוב בנוסטלגיה שציירה תמונה אידיאלית, בזיכרונות הילדות של הנשים. אולם בכל הנוגע לחיים לאחר ההגירה לארץ ישראל, לא הוזכרה הזהות היהודית המשפחתית. אמנם לקראת החגים ניתנו במדור הבית מתכונים למאכלי חג מסורתיים, אך זה היה הביטוי היחיד בעיתונים הציוניים בהקשר לחיים בארץ ישראל לעניין זה. גם בכתבי הנשים, ואפילו אלו שבאו מבתיים אורתודוקסיים, כמעט לא הוזכרו טקסים דתיים משפחתיים בכל המתייחס לחייהן בארץ.¹¹⁸ פרשנות אפשרית אחת להיעדר ההתייחסות לטקסים דתיים משפחתיים היא לראות בה המשכו והקצנתו של תהליך החילון המואץ שחל בחברה הגרמנית כולה, ובכלל זה בחברה היהודית, מתום מלחמת העולם הראשונה.¹¹⁹ אולם נראה כי זה אינו ההסבר המלא, והוא בוודאי אינו עולה בקנה אחד עם תהליך 'השיבה הביתה' שהתרחש בגרמניה שהזכרנו למעלה. כן השמטה זו של מסורות דתיות אחרות גם אינה מאפיין אוניברסלי של מהגרות יהודיות. כך למשל מצאה פולה היימן כי דווקא שמירה על פרקטיקות דתיות ביתיות היא זו שאפשרה לנשים יהודיות מהגרות בנות הדור הראשון ממזרח אירופה לארצות הברית לשמור על המשכיות בזהותן, וללא שבר.¹²⁰ נראה שלהבדיל מהחברה האמריקנית, שהיהודים עוד היו בה מיעוט, בחברה היהודית ממילא בארץ ישראל, שהיתה עסוקה בבניית זהות חילונית, פחת הצורך בשמירת

116 על כך ראו בתוך: דורון נידרלנד, הבית היהודי בגרמניה הנאצית בראי העיתונות היהודית-גרמנית, העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, מקורות ומחקר, המרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים (בדפוס).

117 Dr. Martha Wertheimer, 'Hausliche Feiren', *BJFB*, 12.12.1933

118 מובן כי היו גם נשים ששמרו מסורות דתיות או השתייכו למגזרים אורתודוקסיים יותר בארץ; לאלו אין ביטוי במקורות שהיו לפנינו. היו גם חברות קיבוצים דתיות שכן שימרו פרקטיקות דתיות בביתן הפרטי, לעתים אגב מאבק עם הממסד הקיבוצי. הרחבה בנושא זה חורגת מנושא המאמר.

119 אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד: התחדשות וחורבן 1918-1945, (תרגמו מגרמנית רעיה נטנברוק-גינצבורג, רן הכהן ואירית סיון), מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 65, 72; Steven E. Aschheim, *Culture and Catastrophe*, New York; University Press, New York 1996, pp. 33, 44. ראו גם דיון מקיף על ההיבטים השונים של חיי היהודים בגרמניה והמשבר שחוו בתקופת רפובליקת ויימאר בתוך: עודד היילברונר (עורך), יהודי ויימאר: חברה במשבר המודרניות, 1918-1933, מאגנס, ירושלים תשנ"ד.

120 Hyman, 'Gender and Immigrant Jewish Experience', p. 317

הפרקטיקות הדתיות או לפחות באזכור המפורש של שמירה זו – אם בספרה הציבורית או בזו הפרטית. מקצתן של פרקטיקות אלו – דוגמת הכשרות – אף לא נתפסו כסממן שאפשר לשוות לו תוכן לאומי חילוני.

סיכום ודיון

במאמר זה עסקנו בשאלת ההמשכיות של ההביטוס היהודי גרמני והלאומיות והביתיות במעבר מגרמניה לארץ ישראל. עיון במקורות משני סוגים – עיתונים בני הזמן מצד אחד וכתבים אישיים שרובם נכתבו לאחר זמן רב מצד אחר – שימש בסיס לבחינת ההקשרים התרבותיים שנלוו לחיי היום־יום בבית, השינוי שהתרחש על פני זמן, וכן לניתוח של תהליך שבין העברת המסר ובין הפנמתו. התמונה שהתקבלה היתה מגוונת; בקצה האחד מצאנו דחיית רכיבים מסוימים של ההביטוס הבורגני דוגמת הרהיטים הכבדים, אשר לא התאימו לתנאי הארץ. צעד זה לווה גם בהנמקה אידאולוגית ציונית של חיים פשוטים. כפי שהראינו, דחייה זו החלה, בשל אילוץ, עוד בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי בגרמניה. בקצה האחר מצאנו קושי מצד המהגרים באימוץ מסר ציוני כאשר זה התנגש עם השקפת העולם ועם הצרכים המעשיים שלהם, כפי שהיה במקרה של עידוד תוצרת הארץ. אולם בתווך ובמה שהיה ליבת החיים בבית אפשר למצוא ברוב המקרים קו המשכי שמחבר בין ההביטוס הבורגני ותפיסת הלאומיות הדומסטית שהביאו המהגרות היהודיות ממרכז אירופה, ובין ההביטוס הציוני־ישראלי הדומסטי המתהווה.

לאורך הדרך התגלו הבדלי דגשים בין סוגי המקורות השונים: העיתונים מצד אחד וחיבוריהן האישיים של הנשים מצד אחר. כך יעילות, חיסכון והיגיינה אשר באו לידי ביטוי מפורש בעיתונים – מתוך נקודת המוצא שאלו היסודות אשר עליהם יש להשתית את משק הבית הארץ־ישראלי ומתוך התפיסה שעיצוב דמותו של הבית הארץ־ישראלי הוא חלק מעיצוב דמותה של החברה הציונית המתהווה – מוזכרים במפורש רק מעט בכתבי הנשים. הלכה למעשה בתחומים אלו לא היתה צרימה בין התרבויות, ונראה שכאשר נחשפו הנשים העולות לתנאי החיים הקשים בארץ ישראל, לא היתה ההתאמה הנדרשת קשה להן, וייתכן אפילו כי ההביטוס שהביאו אתן הקל מעט את הסתגלותן למשק הבית הארץ־ישראלי. ייתכן שדווקא בשל המובן מאליו הזכרו דברים אלו רק מעט בזיכרונות הנשים. בתמונת ראי לכך הרבו הנשים לכתוב על המזון. ה־MB הסתפק בדרך כלל בהבאת מתכונים של מוצרים מקומיים, ואילו זיכרונות הנשים בכל הנוגע למזון היו מורכבים ועשירים יותר ומצביעים על קשר עמוק לעולם ולמשפחות שנעזבו ובו בזמן גם על היענות לחדש.

יחסי הגומלין שבין ההביטוסים השונים, היהודי גרמני הבורגני מצד אחד והציוני הארץ־ישראלי מצד אחר, השתלבותם באידאולוגיה והתאמתם לתנאי החיים השונים בולטים עוד יותר כאשר אנו בוחנים את חיי היום־יום כרצף אחד שתחילתו בגרמניה והמשכו בארץ ישראל. בכל הנוגע לפרקטיקות דתיות, כל עוד היתה להן משמעות לקיומם ושרידותם

של יהודי גרמניה – יצירת תת־חברה נפרדת ומובחנת מהסביבה – היא נשמרה. אך עם המעבר לארץ ישראל, שאז איבדה הרלוונטיות שלהן להבניית הזהות של העולים מגרמניה אל מול הסביבה את תוקפה, הן נזנחו, והדבר גם עלה בקנה אחד עם האידאולוגיה הציונית החילונית.

לדעת וילה ראוטנברג־אליאנוב, עומס הדרישות הפיזיות והרגשיות שניצבו בפני עקרות הבית העולות מגרמניה – עבודה קשה בתנאים פרימיטיביים ולחץ להיענות לדרישות הצריכה הציוניות מצד אחד, וההיצמדות לסולם הערכים הבורגני שלפיו למרות כל הקשיים עליהן לדאוג למשפחתן ולקיים עבורם משק בית מסודר ונוח מצד אחר – הביא לכך שבתחומים אחרים נסוגו עקרות הבית. לא נותרו להן לא מקום ולא זמן לרווחה האישית שלהן ולפעילויות חברתיות.¹²¹ סברה מרחיקה לכת זו אינה עולה בקנה אחד עם המקורות שבידינו. מאלה משתקף ניסיון לגשר בין עולמן של היהודיות הגרמניות הבורגניות והמסרים של הסביבה שלהן במרכז אירופה – מזה, ובין המציאות שהן נקלעו אליה לאחר עלייתן לארץ. מעיוננו במקורות ומהניתוח שלהם עולה כי פעמים רבות אפשר למתוח קו מחבר בין המשמעות של היות עקרת בית בהביטוס הבורגני ובלאומיות הדומסטית בגרמניה ובין המשמעות של היות עקרת בית בארץ ישראל במסגרת האידאולוגיה הציונית, וכי ייתכן שלא פעם דווקא ההביטוס הבורגני הנוקשה והספרטני של תרבות המוצא המרכז־אירופית הקל את הסתגלותן לחיי היום־יום הקשים בארץ ישראל. אם כן, היה זה שילוב של אילוצים ואידאולוגיה בשזירה מורכבת, לרוב לא מודעת, ועם זאת בררנית ביותר, של רכיבי תרבות שונים.